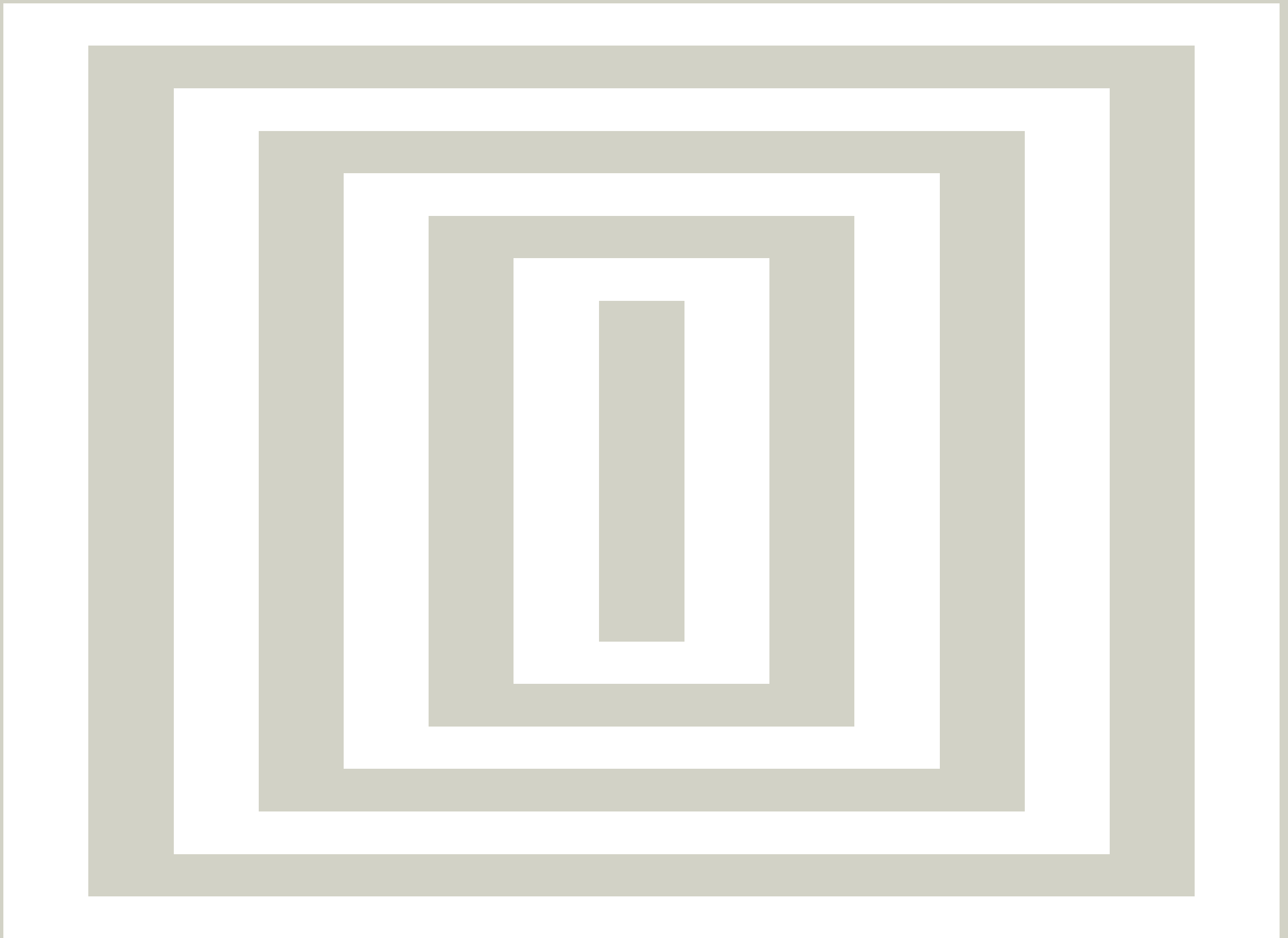

Nestelen in de stad

Appartementen voor gezinnen

Nestelen in de stad

Appartementen voor gezinnen

Inhoud

- Gezinsportret
- Essay
- Ontwerpoplossing

6		Ten geleide
8		De studielocaties
10		Gezinnen die van steden houden
18		Lia Karsten Op zoek naar stedelijkheid in de luwte
26		De familie Mitalas
34		1 - Bergruimte Toverkasten
42		De familie Taal
50		2 - Slimme plattegronden Veranderbare ruimtes
58		Han Michel Recepten voor het nieuwe wonen met kinderen
72		De familie De Sprang
80		3 - Op de groei De meegroeiwoning
90		De familie Bora
98		4 - Voorwaarden voor flexibel gebruik De juiste maten
108		Ivan Nio Met kinderen stel je andere eisen aan de stad
118		5 - Tussen binnen en buiten In- en uitvliegroutes
130		De familie Bemer
138		6 - De gezinsvriendelijke woonomgeving Speelruimte
146		Bernard en Jante Leupen Flexibel en multifunctioneel, maar waar is de stad?
168		Steden die van gezinnen houden
180		Literatuur
182		Portretten participerende architecten
186		Register
188		Colofon

Ten geleide

Dit boek is een neerslag van de studie die in 2012 op initiatief van het Amsterdamse architectenbureau heren 5 en de afdeling onderzoek van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) is verricht naar het verschijnsel gezinsappartementen. Doel was meer inzicht te krijgen in de manieren waarop de huisvesting van gezinnen in steden verbeterd kan worden, en vooral: hoe appartementen beter op de wensen van hedendaagse gezinnen zijn af te stemmen. Dit als antwoord op de trend dat gezinnen tegenwoordig vaak in de steden willen wonen, maar het woningaanbod te weinig op hen is afgestemd.

Heren 5 en BNA wisten voor deze studie inhoudelijke en financiële steun te verwerven van vier woningcorporaties, twee projectontwikkelaars en een gemeente (zie pag. 8). Zij waren het ook die de locaties aandroegen waar de ontwerpoplossingen eventueel toepasbaar zijn.

Uiteindelijk hebben twintig architecten de studie uitgevoerd. Bij wijze van aftrap kregen ze nuttige baggage mee; vier deskundigen op het gebied van sociologie, architectuur en volkshuisvesting gaven speciaal voor hen een lezing.

De studie zelf bestond uit twee opmerkelijke onderdelen. Ten eerste gingen de architecten zelf in gesprek met gezinnen. Ze inventariseerden de wensen en problemen van die gezinnen op een ongebruikelijke manier, namelijk met behulp van zogeheten 'mental maps'. Dat zijn tekeningen waarin bewoners zelf hun ervaringen en ingrepen proberen weer te geven. Voor de architecten bleek deze onderzoeksmethode een openbaring. Het leverde hen 'warme' kaarten in plaats van een 'koude' plattegronden op.

Als tweede stap werd de architecten gevraagd om ontwerpoplossingen te bedenken en ook dit op bijzondere wijze te doen. Hen werden nu eens niet eenmalige ontwerpen gevraagd, maar ontwerprichtingen die op veel plekken toepasbaar zijn.

Dit boek geeft niet alleen de resultaten van het onderzoek weer, maar voegt ook wat toe. De uitgebreide inleiding en het slothoofdstuk geven samen de context van de probleemstelling weer plus de belangrijkste conclusies in de vorm van tien gouden regels voor het realiseren van meer en betere gezinsappartementen. Daartussen komen drie centrale onderdelen van de studie aan bod:

- vijf gezinsportretten, als representatieve selectie uit tientallen gezinsbezoeken;
- de ontwerpoplossingen van de architecten, gebundeld in zes agenda-punten die zijn geordend van klein naar groot; van binnen naar buiten;
- de essays van de vier deskundigen die voor de architecten als aftrap dienden. Deze staan verspreid in het boek en geven dieper inzicht in de problematiek.

NB. Dwarsverbanden tussen de knelpunten die in de gezinsportretten naar voren komen en de ontwerpen van de architecten worden in de tekst aangegeven met het lampje en een nummer: #

De studielocaties

Vier woningcorporaties, twee projectontwikkelaars en een gemeente ondersteunden deze studie en leverden studielocaties aan.

Gemeente Den Haag

De studie van heren 5 en BNA Onderzoek vormde voor Maaïke Vegter van de gemeente Den Haag een welkom vervolg op het Kansenboek gezinnen (2011) waarin de woonwensen van gezinnen in de stad geïnventariseerd, geanalyseerd en vergeleken waren met de beschikbare woonmilieus in de stad. Op grond daarvan zijn de Haagse locaties in kaart gebracht die aantrekkelijk kunnen worden gemaakt voor gezinnen.

Kolenkitbuurt Amsterdam

Woningbouwcorporatie Eigen Haard droeg als studielocatie de Kolenkitbuurt in Amsterdam-West aan. Gebiedsontwikkelaar Peter Visser: 'We willen hier iets betekenen voor gezinnen die in de binnenstad niet aan hun trekken komen en voor jongeren die in deze buurt zijn opgegroeid en er willen blijven om een gezin te

stichten.' Hij wil af van de gebruikelijke vernieuwingswijze: 'Die pakt verkeerd uit omdat alles er hetzelfde uitziet en er geen identificatie met de plek mogelijk is.'

Stadstuin Overtoom

Marius Heijn van ERA Contour ontwikkelt samen met Eigen Haard Stadstuin Overtoom, ook in Amsterdam-West. Een locatie waar het volgens hem pure noodzaak is om rekening te houden met gezinnen. 'Feit is dat gezinnen andere ruimtelijke behoeften hebben dan alleenstaanden of tweepersoonshuishoudens, vooral als het gaat om hun directe woonomgeving.'

Kanaleneiland Centrum

Woningcorporatie Portaal bracht als studielocatie het gebied Kanaleneiland Centrum in Utrecht in, waar nieuwe appartementen worden gebouwd.

Projectontwikkelaar Nicole Plasschaert hoopt daar een nieuw type gezinsappartementen te realiseren, ook voor gezinnen die in de wijk willen blijven. 'De bestaande appartementen van rond de 80 m² zijn eigenlijk te klein voor hen en grondgebonden woningen zijn financieel niet haalbaar.'

Jan Luijkenlaan Den Haag

De Haagse woningcorporatie Haag Wonen voelde de noodzaak om bestaande complexen met portiekwoningen aantrekkelijker te maken voor gezinnen. Beleidsadviseur Henk Schomaker koos als studielocatie de Jan Luijkenlaan in Moerwijk, een rustige wijk dichtbij het centrum, met scholen, sportvelden en een groot park. Gezinnen wonen er echter nauwelijks. 'Het is nu vooral een door-gangsbuurt. De openbare ruimte is schraal en ongedefinieerd ingericht.'

Hoogkamerlaan Rijswijk

Woningcorporatie Vidomes bracht voor de studie een locatie in met veel portiekwoningen aan de Hoogkamerlaan in Rijswijk. Projectontwikkelaar Sander Witte: 'Vorig jaar was het daar nog een optie om ook nieuw te bouwen. De financiële situatie maakt het echter interessanter om na te denken over het gezinsvriendelijker maken van de bestaande bouw.'

Norfolkterrein Scheveningen

Het Norfolkterrein in Scheveningen is een voormalig haventerrein dat grenst aan de duinen en dicht bebouwd gaat worden. Projectontwikkelaar Natalie Neary deed namens ASR Vastgoedontwikkeling aan de studie mee omdat ze benieuwd is hoe de locatie aantrekkelijk te maken is voor gezinnen. 'In deze tijd is het nodig om veel meer vraaggericht te ontwikkelen opdat iedereen ergens terecht kan.'

Gezinnen die van steden houden

Gezinnen in de stad. Het worden er steeds meer. Ze brengen leven in de stad. Ze spelen, leren, werken, scheppen, bewegen, ontspannen en consumeren, als het even kan buiten de deur. Ze redden zich wonderwel met bakfietsen, fietszitjes en aanhangers, met picknicks, barbecues en speurtochten in het park en met spelen en sporten op Cruijffcourts, Krajicekveldjes of gewoon op straat.

Wat je niet ziet is dat minstens twee derde van deze gezinnen op zoek is naar een ander huis. Een huis dat beter bij hen past qua grootte, indeling, aantal kamers, woonomgeving en kosten. Met een bescheiden inkomen zijn deze gezinnen meestal aangewezen op de verouderde woningvoorraad. Daar schieten ze weinig mee op. Dus blijven ze zitten waar ze zitten of verhuizen ze soms toch naar een verre buitenwijk. Tenzij architecten, corporaties, projectontwikkelaars en gemeenten zich verdiepen in de wensen van deze gezinnen en daarmee aan de slag gaan.

Juist nu de woningmarkt 'op slot' zit als gevolg van de economische crisis, komt het aan op het maken van keuzes in woningbouw-programma's en renovatieplannen. Dat is niet alleen maar negatief en ingegeven door geldgebrek. De huidige situatie daagt uit opnieuw te bekijken wat belangrijk is voor steden en nieuwe prioriteiten te stellen. Als de aanwezigheid van gezinnen belangrijk is voor de toekomst van steden, zouden die hen meer perspectief moeten geven op een geschikte woning. Het bouwen voor gezinnen in de stad heeft de afgelopen decennia echter weinig aandacht gekregen.

Stadsgezinnen

In de vier grote steden van Nederland bestaat ruim een kwart van alle huishoudens uit ouders en kinderen. Dat is minder dan het landelijk gemiddelde van 35 procent, maar meer dan waar deze steden op hadden gerekend. De trend om de stad te verlaten zodra er kinderen zijn, gaat voor veel gezinnen namelijk niet meer op. Vooral jongeren die zelf in de stad zijn opgegroeid, piekeren er vaak niet over om te vertrekken zo gauw ze kinderen krijgen. Ze zijn het stadsleven gewend en blijven meestal graag in de buurt van hun ouders wonen. En jongeren die voor hun opleiding naar de stad zijn gekomen, blijven daarna vaak werken in die stad. Ze vinden er een huis en een partner en krijgen daar ook kinderen. Dat alles maakt dat er nieuw soort gezinnen is ontstaan: jonge ouders die beiden werken, de zorg voor de kinderen vaak delen en daarnaast ook nog een druk sociaal leven hebben. Of ze behoren tot de groeiende groep alleenstaande ouders; al meer dan een derde van de gezinnen in de stad. Al deze ouders en hun kinderen zijn sterk afhankelijk van een sociaal netwerk dichtbij huis.

Het leven van hedendaagse gezinnen in de stad ziet er totaal anders uit dan dat van de gezinnen die architecten en stedenbouwkundigen voor ogen hadden toen een flink deel van de betaalbare woningvoorraad in de steden is gebouwd. Toen leek het ideaal om gezinnen onder te brengen in lichte, praktische en goed te verwarmen woningen in ruim opgezette en goed bereikbare buurten. Voor gezinnen uit de oude volkswijken was dat indertijd een hele vooruitgang. Voor hedendaagse gezinnen is licht, verwarming en deugdelijk sanitair vanzelfsprekend en moeten diezelfde woningen aan nieuwe eisen voldoen. De gezinnen van nu hebben televisies, computers en veel meer huishoudelijke apparaten die plaats innemen. Kinderen van nu hebben meestal minder broers en zussen, maar wel meer kleren en speelgoed. Ook moeten ze zich tegenwoordig

vaker binnen vermaken dan de kinderen die pakweg vijftig jaar geleden in datzelfde huis hebben gewoond. Dat komt vooral doordat de auto op straat de dienst is gaan uitmaken. Uit onderzoek van Carolien Bouw en Lia Karsten blijkt bijvoorbeeld dat er in Amsterdam in de jaren vijftig twee keer zoveel kinderen als auto's waren. In 2000 lag dat precies omgekeerd en waren er ruim twee keer zoveel auto's als kinderen. Daar veranderen al die moderne bakfietsen weinig aan. Vanwege het razend drukke stadsverkeer zoeken gezinnen in de stad naar buurten die, zoals sociaal geografe Lia Karsten dat noemt, een bepaalde 'luwte' bieden; het liefst ook tegenover andere negatieve invloeden, zoals criminaliteit en verloedering. Natuurlijk hebben ook andere bewoners het liefst een veilige en schone woonomgeving, maar voor gezinnen telt dat net iets zwaarder.

Die behoefte aan luwte heeft alles te maken met de ontwikkeling van kinderen. Die moeten de wereld nog verkennen en nog leren hoe ze zich daarin veilig kunnen bewegen. Kleine kinderen zijn kwetsbaar en kunnen alleen sterke en zelfstandige volwassenen worden als ze van hun omgeving de ruimte krijgen om langzaam maar zeker hun actieradius te vergroten en zo hun motoriek, hun zelfbeeld en hun sociale vaardigheden te ontwikkelen. Baby's, peuters en kleuters hebben tot hun vierde jaar een actieradius van zo'n 30 meter in en om de woning nodig. Kinderen van 4 tot 8 jaar hebben voor een evenwichtige ontwikkeling al gauw 150 meter in de omtrek nodig. Tussen hun achtste en twaalfde jaar leren kinderen zelfstandig afstanden tot 500 meter af te leggen, bijvoorbeeld naar school, een speelplek of sportveld. En tegen de tijd dat ze naar het voortgezet onderwijs gaan, worden dat meestal kilometers. Idealiter betekent dit dat er binnen een halve kilometer van de woning rekening gehouden moet worden met de aanwezigheid van kinderen van verschillende leeftijden die spelenderwijs de wereld leren kennen. Tenzij we accepteren dat kinderen direct van de woning naar de achterbank van de auto verplaatst worden en niet zelfstandig de wereld leren ingaan. Maar dat is vragen om nieuwe problemen.

Blijven of vertrekken

Hoewel ook in de stadscentra de kindvriendelijke buurtjes nog steeds worden gekoesterd, zijn de centra van de grote steden in Nederland meestal niet echt geschikt om veel kinderen de ruimte en de luwte te geven die zij nodig hebben voor een gezonde ontwikkeling. Dat is geen ramp zolang er maar betaalbare alternatieven zijn, bijvoorbeeld in de vooroorlogse wijken die rondom de stadscentra liggen en in de buurt van parken

liggen. Het samenvoegen van kleine woningen kan daar voor gezinnen oplossingen bieden. Qua prijs en ligging lijkt er ook weinig mis met de naoorlogse stadswijken als locatie voor gezinnen. Toch zijn die wijken vaak niet meer aantrekkelijk voor hedendaagse gezinnen. Door het anonieme karakter, de eenzijdige woonfunctie, de grote doorstroming onder de bewoners en de grootschalige opzet van veel naoorlogse wijken, is het voor jonge gezinnen vaak moeilijk om er wortel te schieten. Dat komt vooral doordat ze er geen mensen tegenkomen bij wie ze zich thuis voelen en met wie ze iets kunnen opbouwen. Het wonen in die wijken is geen eigen, positieve keuze. Veel bewoners zijn er bij toeval of uit pure noodzaak terechtgekomen. 'Deze woning is me toegewezen,' geven ze dan als nuchtere verklaring voor hun adres. Dat klinkt niet bepaald enthousiast; meer als: 'We moeten het er maar mee doen'.

Het gebrek aan vrije keuzemogelijkheden in de stad was de afgelopen jaren voor een flink aantal gezinnen reden om uiteindelijk toch uit de stad te vertrekken. Ze verhuisden naar nieuwe steden als Almere of Vinexlocaties als Hoofddorp, Leidschenveen of Leidsche Rijn. Waarom ze dat precies deden is niet onderzocht, maar aan de verhuisgegevens is wel iets af te lezen. De kritische grens voor het wonen in de stad lijkt rond de vierde verjaardag van het oudste kind te liggen. Volgens de statistieken daalt vanaf die leeftijd het aantal kinderen in de stad, terwijl dat aantal landelijk juist stijgt. Boven de twaalf jaar zet die daling in de stad door. Kennelijk vertrekken gezinnen uit de grote steden op het moment dat hun kinderen naar de basisschool of het voortgezet onderwijs gaan. Dat kan met de kwaliteit of de samenstelling van de scholen te maken hebben, maar ook met de actieradius van de kinderen die op die leeftijd aanzienlijk groter hoort te worden. Het zal in ieder geval geen toeval zijn dat sommige ouders besluiten te vertrekken op het moment dat de buurt of de stad een steeds grotere rol in het leven van hun kinderen gaat spelen.

Anderen, zoals stadssocioloog Ivan Nio die een essay voor dit boek schreef, signaleren dat de komst van een tweede kind een belangrijk breekpunt in woonwensen is. Dan beginnen ouders echt last te krijgen van het ruimtegebrek, binnen of buiten. Soms zwichten ze dan toch voor de verre buitenwijk, niet zelden met spijt omdat ze daar toch een deel van hun sociale en culturele leven missen.

Kansen

Als gezinnen uit de stad vertrekken omdat ze geen geschikte woning kunnen vinden, is dat om vele redenen te betreuren. Stadsbestuurders

begrijpen dat de laatste tijd steeds beter, en willen hen ook liever niet meer kwijt. Gezinnen immers brengen leven in de stad en geld in het laatje van winkeliers. Gezinnen zorgen voor de toekomst van scholen, bibliotheken, zwembaden, sportverenigingen, theaters en bioscopen. Met gezinnen verzekert de stad zich van zijn eigen toekomst.

De gemeente Den Haag is een van de eerste gemeenten die zich in de woonwensen van stadsgezinnen heeft verdiept. Maaïke Vegter, beleidsmedewerker op de afdeling Wonen en een van de samenstellers van het Kansenboek Gezinnen uit 2011, wijst erop hoe belangrijk gezinnen zijn voor de vitaliteit van de stad. 'Kinderen die hier in een goed klimaat opgroeien en wortelen, krijgen een band met de stad en zijn de bewoners van de toekomst. Bovendien wordt de stad daardoor ook weer aantrekkelijker voor mensen die van buiten komen.'

Maar, zoals de Rotterdamse sociologe Joke van der Zwaard stelt die de gezinsvriendelijkheid van wijken heeft onderzocht, gezinnen zijn voor steden ook een beetje wat kanaries in de mijnen waren: als gezinnen massaal de stad verlaten, is dat een teken dat het ergens niet goed gaat met de leefbaarheid. En daar lijden dan ook andere inwoners onder.

Aansluiting gemist

De oplossing lijkt simpel: biedt gezinnen die in de stad willen blijven, woningen aan die bij hen passen. Iedereen een huis met eigen tuin is geen haalbare kaart want daarvoor is de grond te duur. Op dat punt kan de stad nooit de concurrentie aan met de Vinexlocaties. Maar appartementen kunnen voor veel gezinnen ook prima voldoen.

Voorwaarde is wel dat deze appartementen aansluiten bij de specifieke woonbehoeften van gezinnen. En daar ontbreekt het tot nu toe nogal aan. Zeker, in alle grote steden zijn de afgelopen jaren veel nieuwe appartementen gebouwd, maar dan vooral voor mensen met een flink inkomen en een kosmopolitische levensstijl – en liefst zonder kinderen. Dat appartementenbewoners wel eens behoefte zouden kunnen hebben aan scholen in de buurt en mogelijkheden om buiten te spelen, bleef daardoor buiten beeld. Ook zijn de prijzen van deze nieuwe appartementen vaak hoger dan de meeste gezinsinkomens kunnen dragen. Voor gezinnen met lagere inkomens bieden ze geen soelaas. Die blijven aangewezen op de bestaande bouw: maisonnettes, portiekwoningen en galerijflats in de huursector. De uitdaging is dus niet alleen nieuwe gezinsappartementen te bouwen, maar vooral ook bestaande woningen geschikt en aantrekkelijk te maken voor hedendaagse gezinnen.

Om de oorzaak van de slechte aansluiting van het huidige woningaanbod in de grote steden op de wensen van gezinnen te begrijpen, moeten we teruggaan naar het einde van de jaren tachtig. Tot dan toe bepaalde de overheid het volkshuisvestingsbeleid en voerden de woningcorporaties dat grotendeels uit. Eind jaren tachtig veranderde dat ingrijpend. De overheid trok zich zo ver mogelijk uit dit beleidsterrein terug en liet het over aan het bedrijfsleven. Woningcorporaties kregen geen subsidies meer, maar moesten zich omvormen tot zelfstandige ondernemingen. Voor het begrip 'volkshuisvesting' kwam 'woningmarkt' in de plaats. Bewoners, en vooral die met geld, heetten voortaan 'woonconsumenten'. Het achterliggende idee was dat het gros van de Nederlanders voortaan een eigen huis kon kopen en daarin een ruime keus zou krijgen. In de praktijk viel dat tegen, want woningcorporaties moesten nu 'hun eigen broek ophouden' en gingen zich ook als projectontwikkelaars gedragen. Zij bouwden, vaak samen met projectontwikkelaars, Vinexlocaties vol eengezinswoningen en binnenstedelijke gebieden vol luxe appartementen. Daar dachten ze het meest aan te verdienen. Ook de vernieuwing van verouderde wijken werd meer op de verkoop van woningen gericht.

Architecten begonnen gretig aan de berg nieuwe opdrachten, eindelijk verlost van te krappe budgetten en armoedige materialen. Maar de werkelijkheid bleek weer eens grilliger dan de plannen. Terwijl buiten de steden uitgestrekte Vinex-locaties bebouwd werden met eengezinswoningen, bleek in de steden een nieuwe categorie woningzoekenden te ontstaan. Dat waren gezinnen die in de stad wilden blijven, die zelfs niets op bleken te hebben met een eengezinswoning in een buitenwijk. Dat kwam voor overheden en projectontwikkelaars in eerste instantie als een verrassing. Na de oplevering van appartementen in voormalige havengebieden als het KNSM- en Java-eiland in Amsterdam bleek dat de zogeheten 'yuppenappartementen' die gebouwd waren voor kinderloze vrijgezellen of tweeverdieners, maar al te vaak werden betrokken door gezinnen. Waarna, uiteraard, de omgeving aan die bevolkingsgroep moest worden aangepast omdat er meer scholen en speelplekken nodig waren.

Dat deze realiteit pas relatief laat werd opgemerkt, wekt verbazing maar is wel verklaarbaar. De beleidsveranderingen op het gebied van volkshuisvesting en woningbouw gingen in die jaren razend snel. Wellicht hebben ontwikkelaars en corporaties zich laten verblinden door de winsten die aan de horizon schitterden. Ook hebben ontwikkelaars en architecten te weinig met toekomstige bewoners gepraat. Niet alleen was dat op nieuwe locaties in de stad praktisch onmogelijk, in de jaren negentig leek het ook niet nodig. De nieuw gebouwde of gerenoveerde huizen

werden toch wel verhuurd of verkocht. Daar kwam bij dat de trends in het menselijk gedrag, bijvoorbeeld in het krijgen van kinderen, per definitie pas later in de statistieken te zien zijn en dus niet te voorspellen zijn. Zo bleken vrouwen in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw gemiddeld weer op jongere leeftijd kinderen te krijgen dan de vrouwen die pakweg twintig jaar eerder het moederschap vaak tot het laatste moment uitstelden.

De uitweg

De laatste jaren zit de woningmarkt muurvast. Zelfs als gezinnen de stad uit willen, hebben ze daarvoor vaak onvoldoende financiële mogelijkheden. En voor wie wel in de stad wil blijven, zit er vaak niets anders op dan blijven dromen van een ander, groter huis of een leukere buurt. Een van de manieren om de markt weer open te breken en in beweging te krijgen is beter aansluiten op wat deze gezinnen willen en kunnen. Dat veronderstelt dat architecten, corporaties en projectontwikkelaars meer uitgaan van het kritisch vermogen, de praktische instelling en de bescheiden budgetten van gezinnen die vaak al jarenlang ervaring hebben met het wonen in de stad. Daarvoor is direct contact met die gezinnen nodig. Architecten zijn dat niet altijd gewend of hebben er weerstand tegen gekregen door ellenlange en soms louter rituele inspraakprocedures tijdens de stadsvernieuwing. Toch heeft de ervaringsdeskundigheid van bewoners in het verleden vaak nut gehad. Zo waren het bijvoorbeeld de Vrouwenadviescommissies voor de woningbouw, tegenwoordig sekseneutraal afgekort tot VAC, die vanaf de Wederopbouw glashard tegen de architect zeiden dat hij het toilet was vergeten, dat de stopcontacten in de keuken op een onhandige plek zaten, of dat er nergens plek was voor de vuilniszakken. Die vrouwenadviescommissies hebben in de jaren tachtig de open trap in de ban gedaan en geprotesteerd tegen onhandig hoge bovenlichten. Het opsporen van zulke standaardfouten kun je nog steeds rustig aan de VAC overlaten. Maar welke eisen het hedendaagse gezin in de stad aan woningen en woonomgevingen stelt, is een ander verhaal. Niets veranderlijker en meer divers dan hedendaagse gezinnen. En niets onverstandiger dan dat gegeven te negeren bij het vinden van een uitweg uit de huidige impasse op de woningmarkt.

Op zoek naar stedelijkheid in de luwte

Lia Karsten over stadsgezinnen en hun woonwensen

Gezinnen hebben altijd in de stad gewoond, maar door de massale suburbanisatie vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw, zijn steden en gezinnen uit elkaar gegroeid. Dat stelt sociaal-geograaf Lia Karsten, die aan de Universiteit van Amsterdam veel onderzoek heeft gedaan naar stadsgezinnen. De sterke naoorlogse groei van de grote steden begon na 1960 af te nemen toen vooral gezinnen en jonge paren met een kindwens 'naar buiten' vertrokken. Sindsdien zijn alleenwonenden en jonge kleine huishoudens zonder kinderen in de grote steden in de meerderheid. In Amsterdam vormen zij nog steeds bijna driekwart van alle huishoudens (O&S 2011). Maar recentelijk neemt het aandeel gezinnen in de stadsbevolking weer langzaam toe. Hoe komt dat en wat zijn de gevolgen?

Als we kijken naar de sociaaleconomische positie en herkomst van stadsgezinnen, kunnen we vier groepen onderscheiden. De meeste stadsgezinnen behoren tot de lagere sociaaleconomische klassen: migrantengezinnen en Nederlandse (voormalige) arbeidersgezinnen. Tot de (hogere) middenklasse gezinnen behoren de sociale stijgers met een migrantenherkomst, inclusief de expats, en de Nederlandse middenklasse gezinnen. De huidige belangstelling voor stedelijk wonen van middenklasse gezinnen is tamelijk nieuw.

Globaal gezien worden de grote steden nu bevolkt door vier categorieën gezinnen:

Stadsgezinnen	Migrantenherkomst	Autochtone Nederlanders
Lagere klasse huishoudens	Migrantengezinnen	Arbeidersgezinnen
Midden en hogere klasse huishoudens	Yupps en expats	Yupps

Tabel 1: indeling van stadgezinnen in vier categorieën, naar herkomst en sociaaleconomische klasse

Van oudsher kozen de beter bemiddelde gezinnen voor een woonplek buiten de stad. Daar waren immers betere en ruimere woningen beschikbaar die tegemoet kwamen aan de wensen van veel gezinnen. Tegenwoordig is het precies omgekeerd: wie het zich kan veroorloven blijft in de stad. De huizen in de stad zijn in vergelijking met de woningen in suburbane gemeenten duurder geworden, en dat geldt vooral voor de grotere woningen op de betere plekken. Om een geschikte stads-woning te vinden voor je gezin heb je tegenwoordig behoorlijk wat kapitaal nodig. Veel yuppies die al in de stad woonden voordat ze kinderen kregen, hebben dat kapitaal inmiddels verzameld en blijven. Zij transformeren van kinderloze yuppies tot ‘Yupps’: Young urban professional parents (Karsten 2003). Dit blijkt een wereldwijde ontwikkeling te zijn die nog maar mondjesmaat in kaart gebracht is. In New York is de groei van het aantal kinderen van nul tot vijf jaar nergens zo groot als in het meest dure en dichtbebouwde deel van de stad: Manhattan.

Werkend ouderschap

Waarom blijven gezinnen weer vaker in de stad wonen? Over migrantengezinnen weten we dat de aanwezigheid van familie een belangrijke aantrekkingskracht vormt. Dat geldt ook voor de yupps onder hen. Een deel van de migrantengezinnen ervaart bovendien de multiculturele omgeving van de grote stad als veiliger dan de ‘witte’ Vinexwijk of het geheel autochtone dorp (Karsten et al. 2006). Voor de nieuwe middenklasse gezinnen zijn sociale banden ook belangrijk, maar die vinden ze vooral in vriendennetwerken, terwijl hun familie juist niet in de stad woont.

Voor alle stadsgezinnen is de nabijheid van een breed aanbod van voorzieningen een belangrijke factor in de positieve keuze voor de stad. Per gezin kan dat aanbod een verschillende inhoud hebben: van de opera tot het filmhuis, etnische winkels, de crèche of gebedshuizen. Doorslaggevend is voor veel gezinnen de nabijheid van werk en opleiding. Dat blijkt onder andere uit het hoge percentage ouders dat werkt in de stad waar ze ook wonen. Vooral moeders geven aan dat dit voor hen belangrijk is.

Nederland is lang koploper in Europa geweest wat betreft sekse-specifieke taakverdeling: vrouwen zorgen en mannen verdienen een inkomen. Tot in de jaren negentig had Nederland een van de laagste cijfers van Europa als het ging om werkend ouderschap. Recentelijk is er echter sprake van een spectaculaire groei van het werkend ouderschap die een duidelijk urbane basis heeft (De Meester 2010). In de grote steden werken vrouwen meer uren dan elders. Tegelijkertijd blijken mannen in de grote steden juist vaker parttime te werken. Het combinatie-huishouden waarin beide ouders betaald werk hebben, rukt in heel Nederland op als nieuwe standaard, maar is het meest duidelijk aanwezig in grootstedelijke gebieden. Hier komt het ook het meest voor in een geëmancipeerd jasje: met een symmetrische taakverdeling. Hoe stedelijker de omgeving, hoe vaker mannen en vrouwen een ongeveer gelijk aantal uren betaald werk verrichten en samen voor kinderen zorgen. Dit zijn de zogenaamde 4-4 huishoudens, waarin beide ouders vier dagen werken.

Werkend ouderschap is dus een belangrijke pijler onder het stedelijk gezinswonen. Omdat deze trend zich doorzet, zal ook de trend van stedelijk gezinswonen zich doorzetten. Daarnaast zitten we in een periode van herwaardering van de stad wereldwijd. Het meest duidelijk komt dat naar voren in processen van ‘gentrification’, waarin buurten met een lagere status veranderen in gewilde en steeds duurder wordende wijken (Zukin 2010).

Als je er bij wilt horen, moet je stedelijk wonen, lijkt het haast wel. Als je niet heel erg ambitieus bent, of niet allebei een carrière nastreeft, zijn er andere wegen te bewandelen. Nog steeds prefereren veel gezinnen een buitenwijk of een dorp boven de stad: dat is goedkoper en je krijgt meer huis voor je geld. Er is dus eerder sprake van een diversificatie van woonwensen van gezinnen dan van een complete verandering. Niet elk gezin wil in de stad blijven wonen. Volgens De Wijs-Mulkens zijn het met name huishoudens met een sterk culturele oriëntatie of een culturele opleiding die aan de stad verknocht zijn (De Wijs-Mulkens 1999).

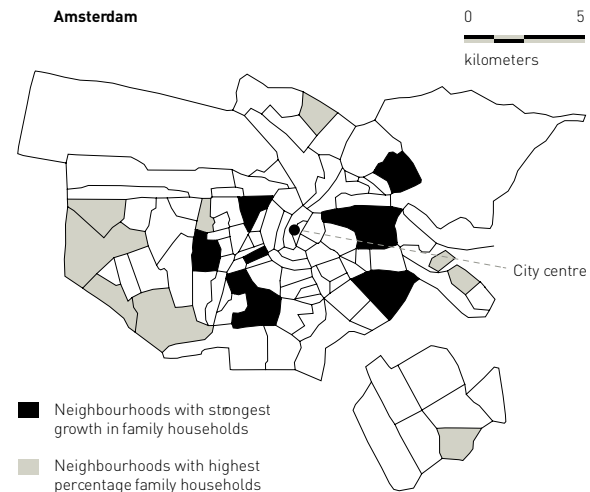
Stedelijkheid in de luwte

Gezinnen zijn van oudsher het sterkst vertegenwoordigd aan de randen van de stad, waar het aanbod van ruimere woningen het grootst is. In Amsterdam ziet dat er als volgt uit: veel gezinnen in Noord, Nieuw West en Zuid-Oost en recentelijk ook IJburg (zie figuur 1). Het gezinswonen groeit echter het sterkst binnen de ring: in het Oostelijk Havengebied, Watergraafsmeer, delen van Oud West en Zuid. Daar vestigen zich vooral de middenklasse gezinnen die stedelijk wonen als een mogelijkheid zien om zich te onderscheiden van 'doorsnee' gezinnen.

De nieuwe stadsgezinnen kiezen voor de stad en willen graag stedelijk wonen, maar toch een beetje anders dan de huishoudens zonder kinderen. Waar in Amsterdam bijvoorbeeld de Pijp geldt als zeer populair bij yuppies, is dat niet het geval bij de yupps. De laatsten prefereren net iets meer rust en ruimte, zoals die voorhanden is in de Watergraafsmeer: wel stedelijk maar ook een beetje in de luwte.

Stedelijkheid in de luwte (Karsten 2007) heeft zowel sociale als fysieke kenmerken. Een aantrekkelijke buurt is een buurt en liefst een straat waar nog meer gezinnen wonen met kinderen van vergelijkbare leeftijd. Speelkameraadjes zijn belangrijk en dat geldt ook voor voorzieningen die op kinderen zijn gericht: scholen, sport, speeltuinen, parken. Tegenwoordig gaat deze lijst verder met aantrekkelijke restaurants waar je met je kind uit eten kunt of een coffee corner waar ook 'babycino' wordt geserveerd. Ze dragen allemaal bij aan de aantrekkelijkheid van de buurt. Stedelijkheid in de luwte gaat ook over brede stoepen en de afwezigheid van doorgaande verkeersstromen. De verblijfsfunctie van de buurt en de straat zijn belangrijk en

dat wordt ook onderstreept door de gezinnen zelf: potten met planten, bankjes tot aan hele zandbakken toe kenmerken de openbare ruimte van menig buurt. Deze stedelijke kwaliteiten zijn nu vooral binnen de ring voorhanden, maar kunnen ook elders gecreëerd worden. Een goed voorbeeld is de Noorderhof in Amsterdam Slotermeer: ver buiten de ring en toch een succes voor gezinswonen (Meier en Reijndorp 2010).

Figuur 1: Groei van het aandeel gezinshuishoudens in Amsterdam (1996-2006).

Bron: Boterman et al 2010.

Appartement als gegeven

Met de naoorlogse groei in welvaart is de ruimteconsumptie per persoon in Nederland enorm toegenomen. Dit heeft geleid tot een enorme bouwproductie en tegelijkertijd tot een oude woningvoorraad die met name in de grote steden deels niet meer geschikt wordt bevonden. Hier overheerst het aantal kleine woningen met een drie of minder kamers. Het zijn vooral stadsgezinnen die in te kleine woningen wonen. Onder hen zijn zowel gezinnen uit de middenklasse als uit de lagere klasse te vinden. De naoorlogse trend dat alle kinderen een eigen kamer hebben, is in de stad lang niet altijd haalbaar. Vooral jonge kinderen slapen weer vaker samen met een broertje of zusje. Tegelijkertijd zijn de huizenprijzen spectaculair toegenomen; in de grote steden in het westen van het land meer dan in de suburbane en landelijke gebieden. Een grote woning met een eigen buitenruimte op een goede locatie in Amsterdam is langzamerhand onbetaalbaar geworden.

Onderzoek laat zien dat gezinnen ook hun wensen aanpassen (Karsten et al 2011). Een woning met veel kamers blijft een wens, maar een eigen tuin of wonen op de begane grond is niet meer voor elk gezin heilig. Voorwaarde is wel dat daar een aantrekkelijke collectieve buitenruimte voor in de plaats komt. Daar ligt een nieuwe opdracht voor ontwerpers: hoe een appartement te verwezenlijken met een uitgekiende plattegrond, veel kamers en een goede toegang tot enige vorm van collectieve buitenruimte die kinderen ook kunnen gebruiken.

De stad verandert mee

Werden steden vroeger vooral gezien als ongezond en bedreigend voor gezinnen en vooral voor kinderen, ouders van nu benadrukken de 'lerende' dimensie van stedelijk wonen voor kinderen. Kinderen die opgroeien in een multiculturele omgeving zouden beter voorbereid zijn op de toekomst. Kinderen die al vroeg participeren in het stedelijke culturele aanbod krijgen culturele bagage mee die hen later goed van pas kan komen. Deze veranderde opvattingen over de ideale kindertijd worden zichtbaar in veranderde praktijken en nieuwe consumptieplekken in de stad. In Manhattan struikel je over de jonge gezinnen en kinderen. En ook in Amsterdam zien we bepaalde buurten steeds kinderrijker worden.

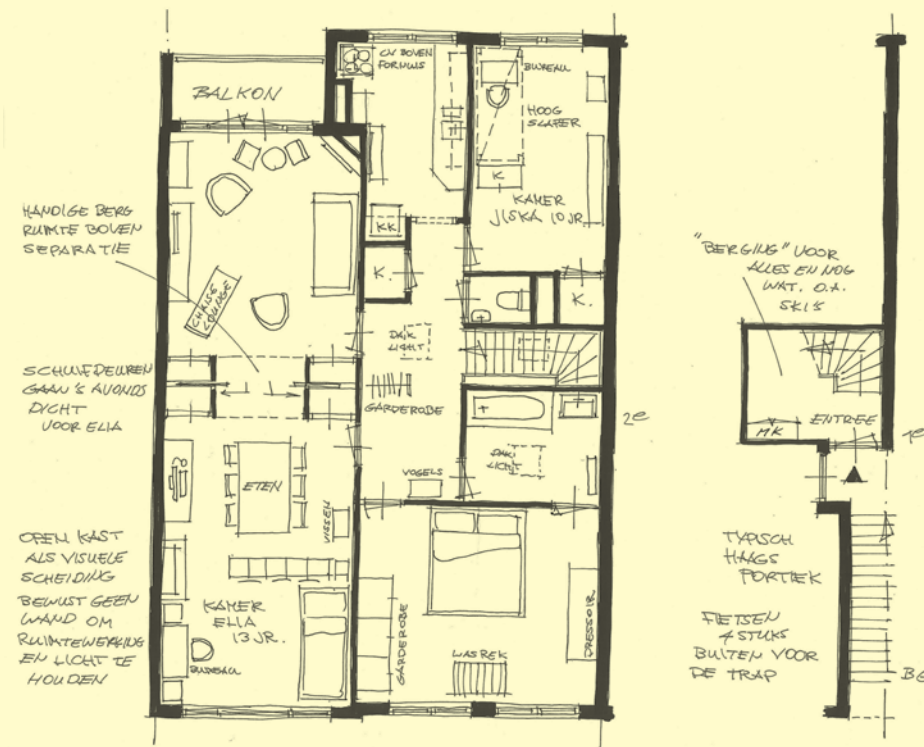
Daarmee verandert het gebruik van de stoep, maar ook van de Coffee Company. Catering blijkt niet alleen meer te bestaan voor de haastige yuppenhap, maar ook gezonde gezinsmaaltijden aan te bieden. Parken zijn niet alleen maar in gebruik als plekken voor jongeren en toeristen, maar ook als natuurspeelplekken voor gezinnen. Het Westerpark organiseert niet alleen feestavonden voor jonge mensen, maar ook ijsplezier voor gezinnen. Kortom: de stad wordt steeds completer en oude onmogelijkheden lossen op in nieuwe gebruiken.

De familie Mitalas

Dit is de familie Mitalas: vader Georgius, moeder Anjo en hun zoons Elia (13) en Jiska (11). Ze wonen op de tweede verdieping van een typisch Haagse portiekwoning uit de jaren dertig. Hun woning meet 110 m² en hebben ze in 1997 kunnen kopen. Elia en Jiska waren er toen nog niet. In de loop van de tijd hebben ze de inrichting van hun woning steeds aangepast. Ze zijn nog steeds tevreden over hun huis en de buurt, maar missen wel bergruimte en een derde slaapkamer. Dat laatste zou een reden kunnen worden om te verhuizen.

De 'mental map' van de plattegrond

Bergruimte

Het gezin heeft meer spullen dan bergruimte. Daarom zijn ouderwetse kamers-en-suite met kasten ideaal voor alle vakantiespullen. En als ze daar niet meer in passen, zit er niets anders op dan iets wegdoen. Maar dat gebeurt bij deze familie niet gauw.

📍 1

Verkeersruimte

Omdat de hal ruim genoeg is en een daklicht heeft, kan hij nog een andere functie krijgen dan verkeersruimte. Als plaats voor de vogelkooi en als flexplek, bijvoorbeeld.

📍 2

Buitenruimte

Spitsuur: de schone was komt droog van het balkon en de boterhammen staan klaar voordat iedereen weer de deur uitgaat. Het balkon is klein, maar gelukkig zijn de kinderen groot genoeg om zelfstandig naar het park en het strand te gaan.

Indeling

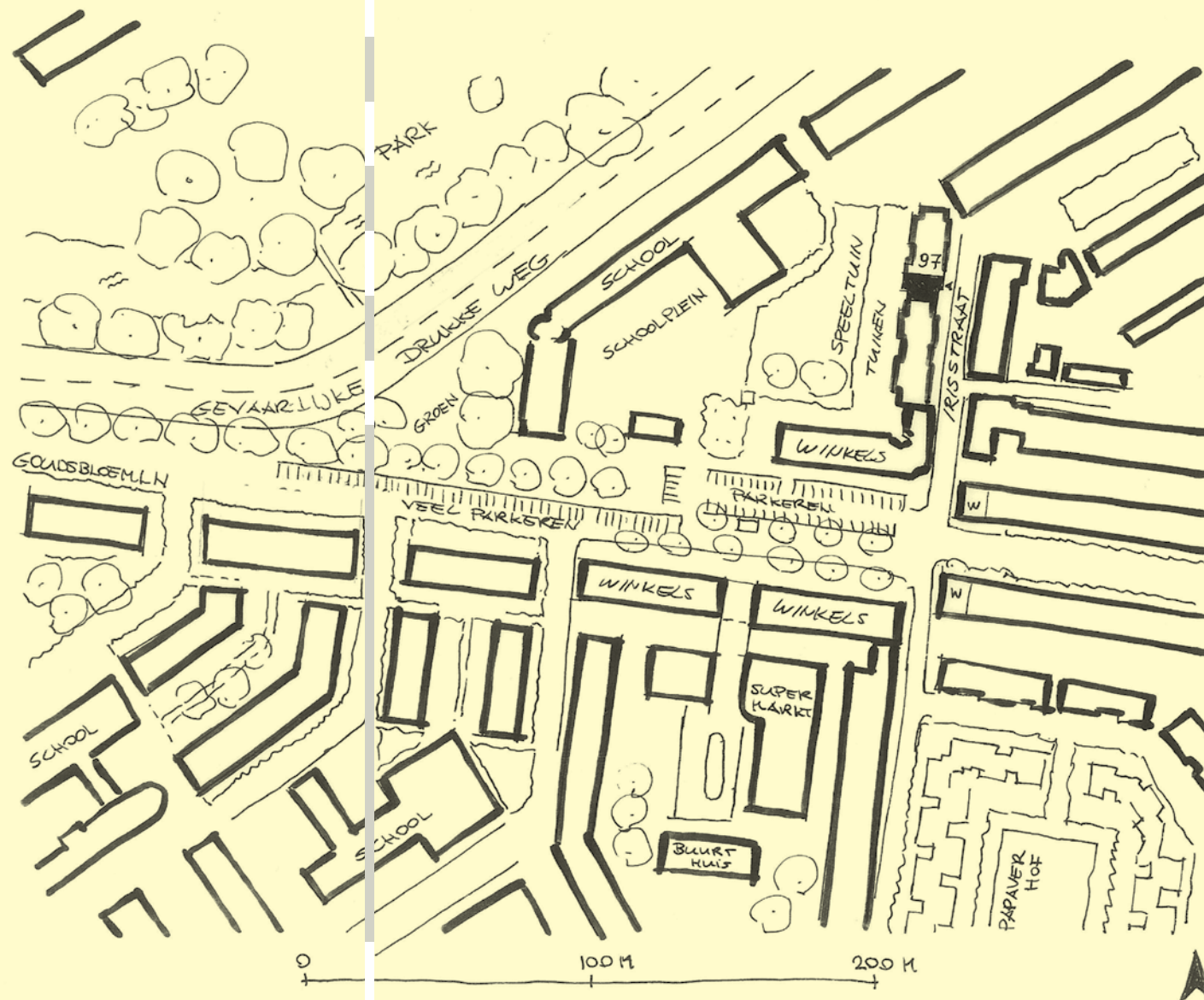
De familie Mitalas is inventief. Het ontbreken van een derde slaapkamer hebben ze opgelost door de voorkant van de diepe kamer-en-suite met een open boekenkast te verdelen in een eetkamer en een kamer voor Elia. 's Avonds na het eten gaan de schuifdeuren tussen de eet- en zitkamer dicht en heeft Elia aan de voorkant het rijk alleen. Deze 'transparante' oplossing voorkomt dat de eetkamer teveel daglicht mist, terwijl Elia's ruimte er wel visueel van gescheiden is. Geluidicht is deze oplossing niet, maar als de rest van de familie televisie kijkt, gaan de schuifdeuren dicht.

Tussen binnen en buiten

Een Haags portiek betekent in dit geval dat je na de buitentrap via de voordeur op de eerste verdieping in een halletje komt en vervolgens via een binnentrap op de tweede verdieping belandt. Een voordeel is de ruime hal direct na de voordeur waarin iedereen van alles kwijt kan: jassen, tassen, sportspullen, enzovoorts. Een lift wordt niet gemist. Door de trap zijn de jongens snel zelf gaan lopen. Een nadeel is dat er geen plek is voor de fietsen. Daarom staan die beneden buiten. Een betere plek voor de fietsen is gewenst want die worden veel gebruikt.

6

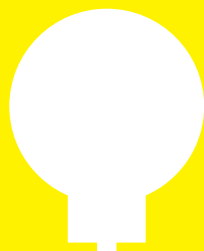

De 'mental map' van de buurt

De familie Mitalas heeft alles wat ze nodig heeft op loop- of fietsafstand in de buurt: winkels, scholen, speelruimte, een park, het strand en andere voorzieningen. Voor horeca en ander vermaak gaan ze naar het centrum van de stad.

1

Bergruimte

Bijna alle hedendaagse gezinnen hebben een structureel gebrek aan bergruimte. Met een beetje geluk zitten er in portiekwoningen uit de jaren dertig nog ingebouwde kasten naast en boven de schuifdeuren in de diepe kamers-en-suite, zoals bij de familie Mitalas het geval is. Maar in appartementen van latere datum zijn ingebouwde kasten niet meer vanzelfsprekend. Met als gevolg dat een belangrijk deel van het vloeroppervlak en de wanden in gezinswoningen wordt ingenomen door losse kasten of planken. Waardoor er weer minder ruimte overblijft om te spelen, te zitten, te eten of te slapen.

Inloopkast

Veel hedendaagse gezinsappartementen lijken volgepropt met spullen. In veel gevallen hebben ze geen schuurtjes, kelders, zolders of vlieringen. Naoorlogse appartementen waren niet berekend op veel kleren, apparaten en speelgoed. Maar ook in moderne appartementen komt bergruimte er vaak bekaaid van af. Het moderne ideaal mag dan een inloopkast zijn, voor gezinnen wordt een appartement al gauw één grote inloopkast.

Net buiten de woning, op balkons of in de ruimte voor de voordeur, is het ook passen en meten. Moderne balkons zijn vaak te klein voor buitenkasten, terwijl die juist handig kunnen zijn voor het bewaren van spullen die niet het hele jaar door dagelijks gebruikt worden, zoals bloempotten, frituurpannen, sportspullen of droogrekken. Nu is het vaak kiezen tussen lekker zitten of opbergen op het balkon.

In de hal of gang van appartementen biedt de meter- of de cv-kast vaak de enige berg-ruimte. Die wordt dan ook volgestouwd met schoenen of tassen.

Geen ruimte aan huis

Architecten hebben er in het verleden duidelijk geen rekening mee gehouden dat gezinnen met een andere culturele achtergrond vaak gewend zijn hun schoenen voor de voordeur uit te trekken en te bewaren. Wel zo hygiënisch, maar er is eigenlijk geen ruimte voor. Als het tegen zit struikelen de burens over de schoenen in het trapportaal of op de galerij, vooral als er veel visite is. Maar waar moeten ze die schoenen anders laten?

Naoorlogse maisonnette- of galerijwoningen zijn vaak uitgerust met een aparte berging op de begane grond. Dat is handig voor spullen die je niet vaak gebruikt of die

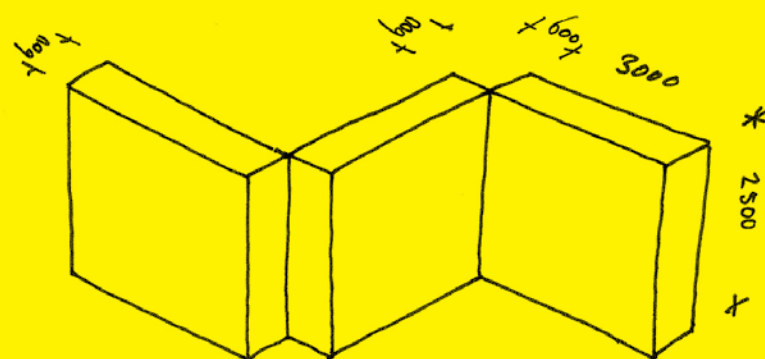
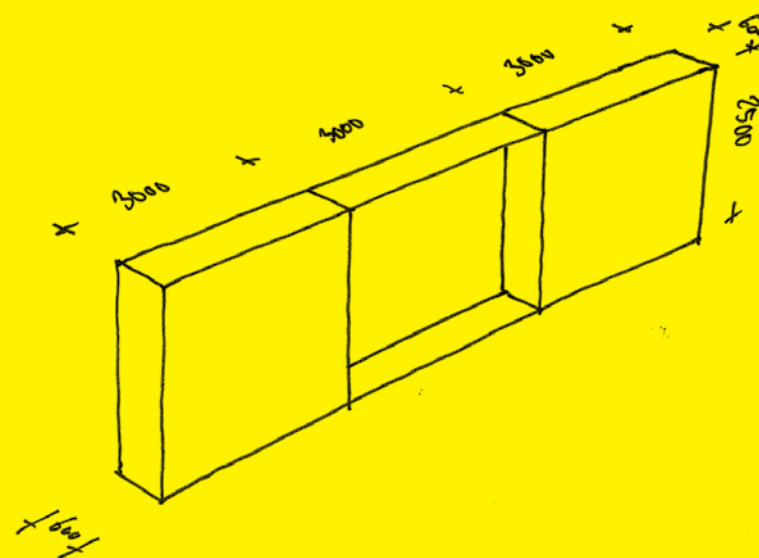
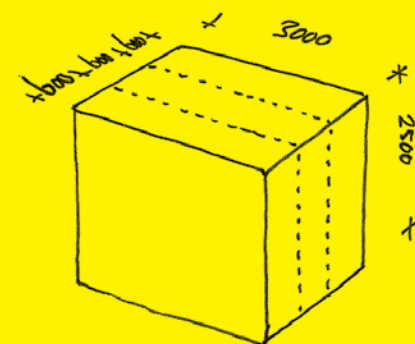
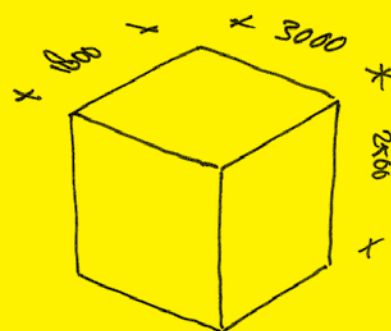
je mee naar buiten neemt, zoals fietsen, de barbecue, gereedschap of sportattributen. Maar die bergingen zijn inbraakgevoelig, klein, donker, stoffig en koud. Je bergt er dus geen kostbare zaken op. En je moet kiezen, want meer dan twee fietsen of een werkbank en wat planken passen er meestal niet in.

De uitdaging

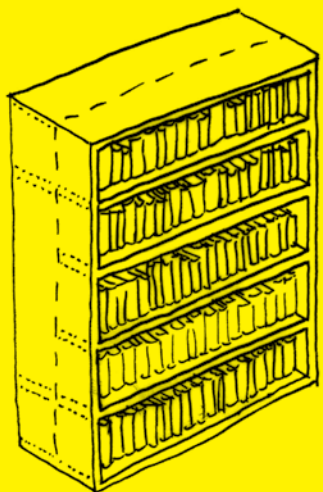
Bedenk iets waardoor gezinnen meer berg-ruimte krijgen waarvan ze zelf kunnen bepalen waar die komt, hoe groot hij is en welke bestemming die krijgt. Het ene gezin wil kleding of speelgoed kwijt, terwijl het andere liever apparaten of complete meubels, al dan niet tijdelijk, opbergt.

1 Toverkasten

Een moderne variant op ouderwetse inbouwkasten en vaste bergingen in huis. Dat is de oplossing die Katja Heid en Beatrice Montesano hebben bedacht voor het chronisch gebrek aan bergruimte van stadsgezinnen. Een standaardbergung in de woning van 1,8 bij 2,5 meter die tegenwoordig in nieuwbouw vaak wordt aangehouden, splitsen zij op in modules voor een kastenwand van 30, 60 of 90 centimeter diep en met verschillende breedtes.

Die kastmodules kunnen
verschillende functies krijgen:

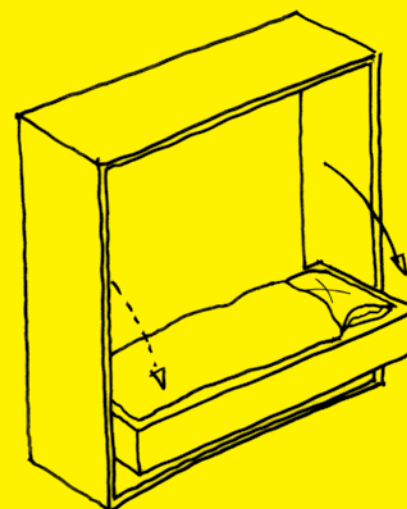
boekenkast

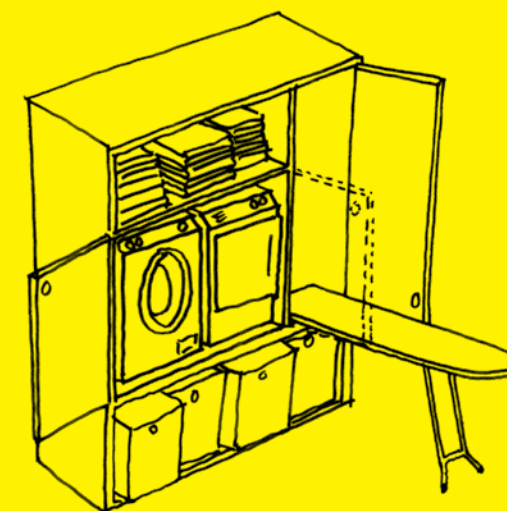
garderobekast

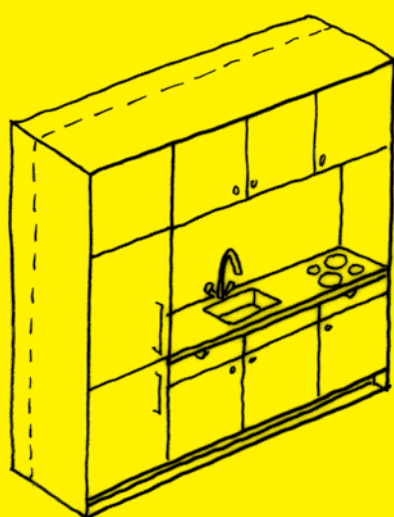
meterkast

bedkast

waskast

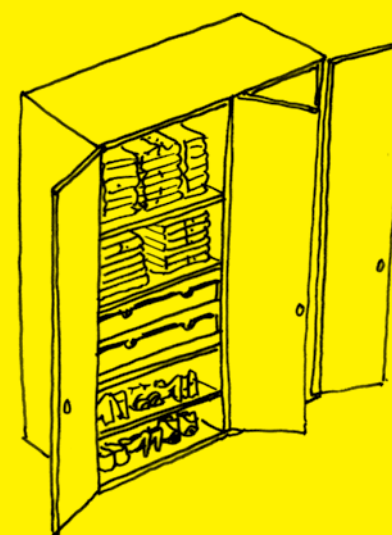
keukenkast

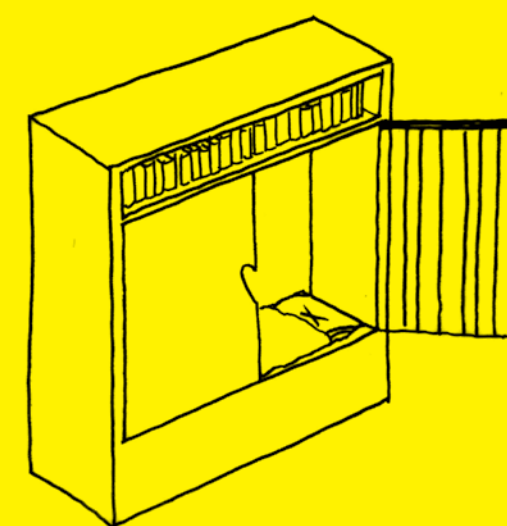
deurkast

toiletkast

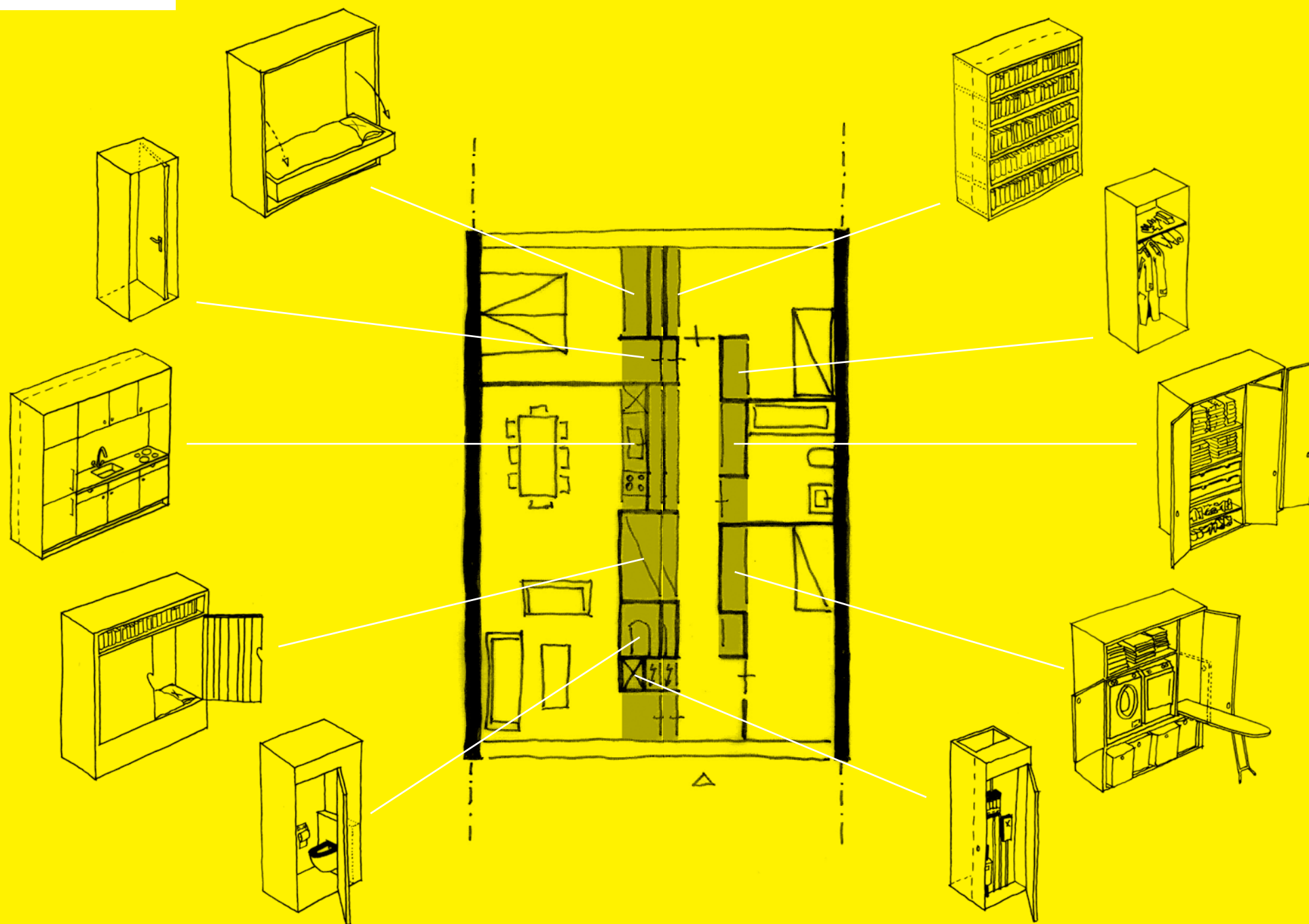

kledingkast

logeerkast

En als kastenstrook kunnen ze op verschillende plekken als binnenwand fungeren:

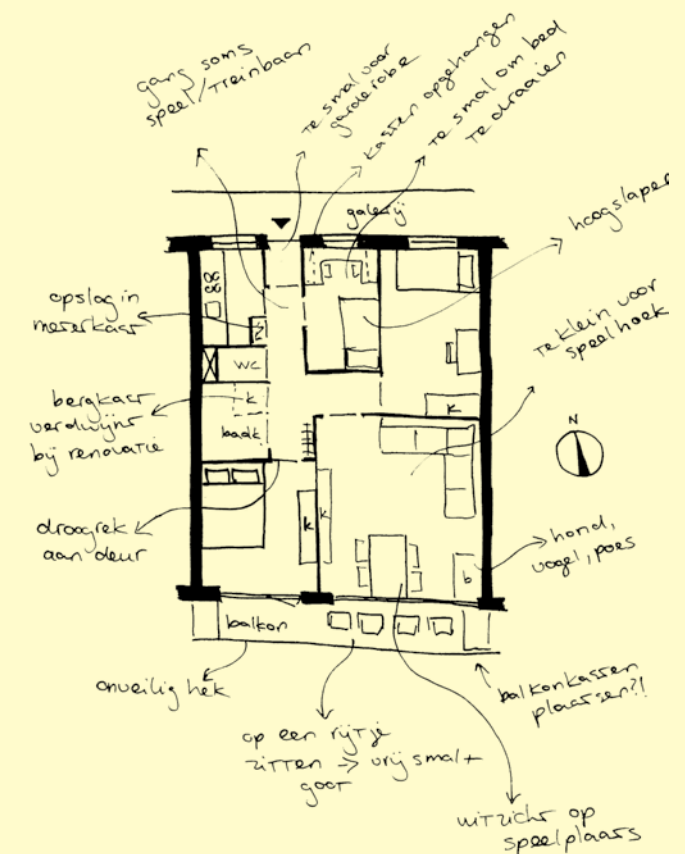

Dit is Tanja Taal met haar kinderen Dominique van 12 en Wilco van 7 jaar. Vader Johan staat niet op de foto's. Sinds 2009 wonen ze in een galerijflat in Delft, in een huurappartement van 70 m² dat binnenkort gerenoveerd wordt. Deze woning past bij hun inkomen, maar eigenlijk willen ze weer verhuizen. Voor een gezin met twee kinderen zijn alle ruimtes net te klein en vooral te smal. Het is net alsof de architect geen rekening heeft gehouden met de leefruimte die een gezin nodig heeft. Iedereen vindt dat kinderen genoeg moeten bewegen, maar in deze woning kunnen ze eigenlijk alleen zitten en slapen.

De familie Taal

De 'mental map' van de plattegrond

Bergruimte

Een inloopkast van 70 m²; een andere typering is voor de woning van de familie Taal niet te bedenken. In elke kamer hebben ze zelf kasten neergezet en opgehangen. De elektriciteits- en gasmeters zijn onvindbaar voor de meteropnemer, want de meterkast is bergplaats voor schoenen. Toch zoekt de familie Taal nog steeds naar meer ruimte, vooral nu bij de renovatie de vaste kast uit de badkamer verdwijnt.

2

Verkeersruimte

De entreehal van de woning is te smal voor een garderobe. Hij komt uit in een smalle gang die intensief wordt gebruikt. Niet alleen om van de keuken naar de woonkamer of van de slaapkamers naar de badkamer te komen. Onder de kapstok die hier wel kan hangen, speelt zoonlief. Terwijl aan een rek op de slaapkamerdeur de was droogt.

2

Indeling

De familie Taal gebruikt de woonkamer het meest omdat de andere kamers te klein zijn om met zijn vieren iets te doen. De aparte keuken, waar ze de deur uitgehaald hebben, vinden ze wel fijn. Maar ze kunnen er niet in eten. Omdat de eettafel in de woonkamer staat, blijft daar geen ruimte over om te spelen. Dus speelt Wilco onder de hoogslaper in zijn slaapkamer of op de gang. Zijn slaapkamer is te smal om een bed over de breedte te kunnen neerzetten. Binnenkort ruilt hij van kamer met zijn zus, zodat hij daar samen met een vriendje kan spelen. Maar wat als Dominique over een paar jaar een vriendje krijgt?

3

Buitenruimte

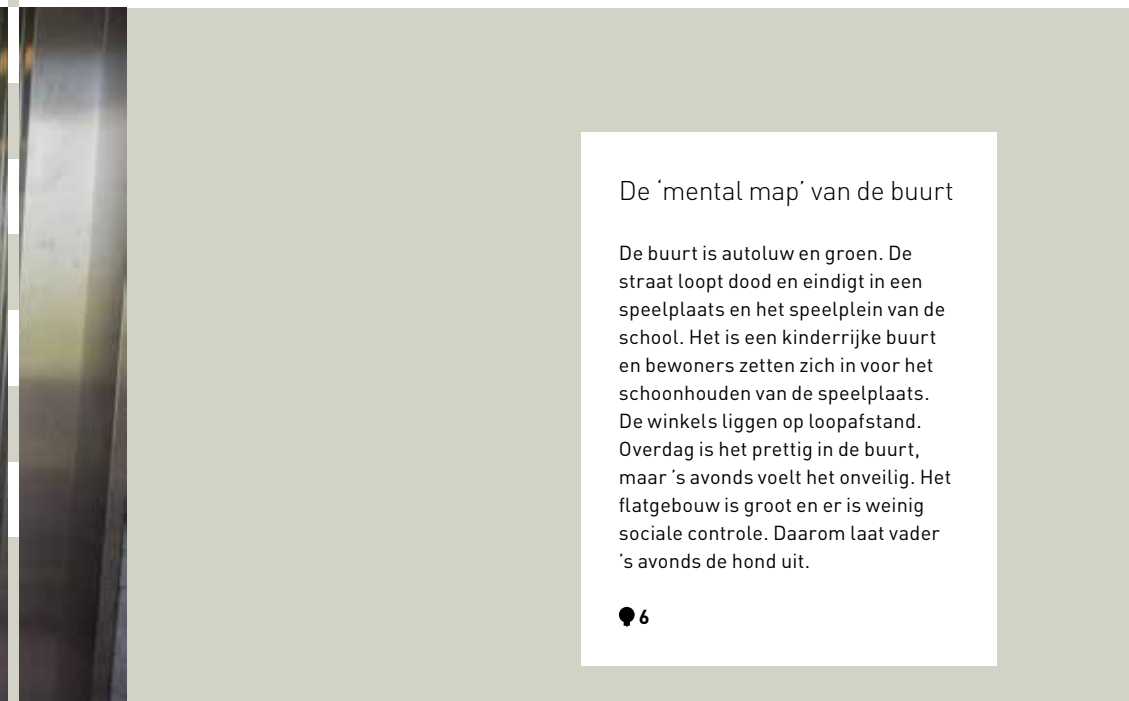
Het balkon ligt op het zuiden en heeft uitzicht op de speelplaats. Op zich handig, maar je kunt alleen via de slaapkamer op het balkon komen. Als Dominique daar zou gaan slapen, heeft ze minder privacy. Bovendien is het balkon zo smal dat je er alleen in een rijtje op kunt zitten. Er is wel ruimte voor buitenkasten, maar die komen dan wel een stukje voor het raam te staan.

Tussen binnen en buiten

De weg naar buiten loopt via drie zones: de galerij, het trappenhuis of de lift en de buitendeuren in de entreehal beneden. Als Wilco beneden op de speelplaats gaat spelen, neemt hij zijn eigen sleutel mee aan een touwtje. Hij mag niet alleen aan de straatkant naar buiten, want daar is een sloot. Soms heeft hij moeite met de drangers op de tussen- en buitendeuren, maar hij redt zich wel. De begane grond is anoniem want er zijn alleen bergingen. In de gemeenschappelijke tuin van het complex ligt vaak afval dat vanaf de galerij naar beneden wordt gegooid. Daar komen ratten op af. Spelen in het trappenhuis of op de galerij mag niet vanwege de geluidsoverlast, dus een overdekte speelruimte zou welkom zijn bij slecht weer.

6

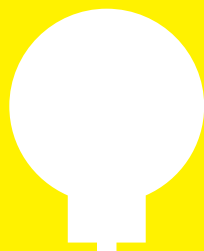

De 'mental map' van de buurt

De buurt is autoluw en groen. De straat loopt dood en eindigt in een speelplaats en het speelplein van de school. Het is een kinderrijke buurt en bewoners zetten zich in voor het schoonhouden van de speelplaats. De winkels liggen op loopafstand. Overdag is het prettig in de buurt, maar 's avonds voelt het onveilig. Het flatgebouw is groot en er is weinig sociale controle. Daarom laat vader 's avonds de hond uit.

6

2 Slimme plattegronden

Hoe kleiner de oppervlakte van een gezinsappartement, des te meer het aankomt op de mogelijkheden om ruimtes een andere functie te geven als dat zo uitkomt. Hoe vaak dat gebeurt, hangt van het gezin af. Zolang ergens in huis maar een plek is om gasten te ontvangen, logeerpartijen te houden, te werken of studeren, met zijn allen aan tafel te zitten of lekker te spelen als de kinderen nog klein zijn of als het slecht weer is. En zolang tegelijkertijd de privacy in huis maar optimaal bewaard blijft. Dan kan het leven op een beperkte oppervlakte best 'klein maar fijn' zijn.

De hal

Bij het vorige agendapunt hebben we al gezien dat de ruimteproblemen van gezinnen vaak al bij de voordeur beginnen: de hal of de gang is te smal voor een fatsoenlijke garderobe of een kinderwagen. Laat staan dat je er samen gasten kunt verwelkomen en uitzwaaien. In sommige culturen wordt van die momenten veel werk gemaakt. Dat is lastig als je nauwelijks met meer dan een persoon in de hal kan staan.

Variabel gebruik

Wat wringt in de plattegrond van veel kleinere stadsappartementen is dat er nauwelijks speelruimte voor kinderen is. En ruimte om gasten te ontvangen, zonder dat de kinderen naar de slaapkamer moeten verhuizen, is er vaak ook onvoldoende.

Een logeerkamer ontbreekt, terwijl familie en vrienden niet altijd in de buurt wonen. Een paar dagen op de slaapbank in de woonkamer omdat oma dan een goede matras heeft, gaat nog wel, maar het moet geen weken of maanden duren. In gezinnen waarin een van de ouders regelmatig thuis werkt of een kind huiswerk maakt of studeert, is een rustige plek nodig. Eigenlijk zou elk gezinsappartement dus een extra kamer moeten hebben of in een handomdraai moeten kunnen creëren.

Een aparte keuken

Gezinnen zijn vaak helemaal niet blij met een open keuken. De kookluchtjes, de inspanningen van de kok, de rommel op het aanrecht en de vuilnisbak stoppen veel gezinnen liever weg, zeker voor gasten. Een open keuken lijkt meer iets voor huishoudens waarin verschillende dagelijkse activiteiten door elkaar lopen. Een ander bezwaar van een open keuken is

dat daardoor in deze grootste ruimte van een appartement – zoals Bernard en Jante Leupen het in hun essay noemen – een soort 'zwart gat' ontstaat dat alle ruimte tussen de meubels lijkt op te slokken. Daar hebben gezinnen dus niets aan.

Privacy

Gezinsleden hebben in meer of mindere mate behoefte aan privacy in huis. Kleine kinderen zoeken nog bescherming bij hun ouders, maar vanaf een jaar of zeven, acht koesteren ze ook 'geheimen'. Dat hoort bij de ontwikkeling naar zelfstandigheid. Voor kinderen en volwassenen zijn de slaapkamers en de badkamer bij uitstek geschikt om zich in terug te trekken. Maar dan moeten die ruimtes niet te dicht liggen bij de ontmoetingsplekken in huis, zoals de woonkamer of de hal. En er moeten ook geen routes voor gezamenlijk gebruik, bijvoorbeeld naar het balkon, door die kamers lopen. Eigenlijk zou de indeling van appartementen moeten lijken op die van een gezinswoning, maar dan niet met een verdeling in beneden en boven, maar in verschillende zones naast elkaar.

De uitdaging

Probeer in plattegronden ruimte te reserveren voor de hal, voor flexibel gebruik, een aparte keuken en een eigen plek met privacy voor iedereen, maar vooral voor de kinderen. Maak daarin een welbewuste keuze en sluit compromissen, want niet alles is haalbaar.

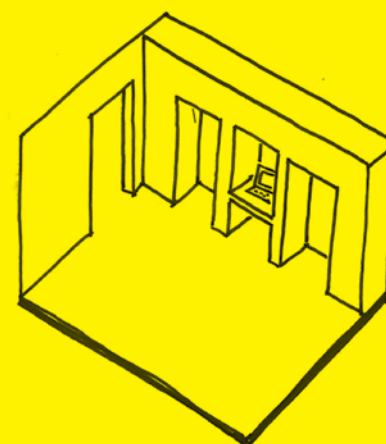
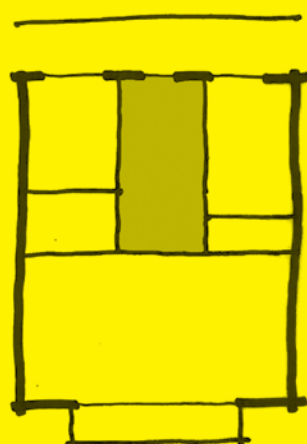
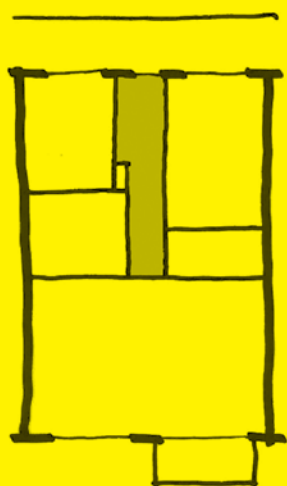

Veranderbare ruimtes

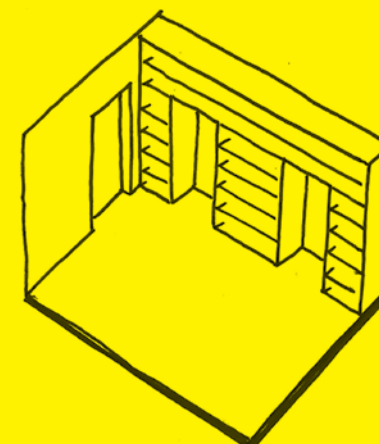
Architecten die gezien hebben waar hedendaagse stadsgezinnen in huis tegenaan lopen, kunnen de woningplattegronden niet zomaar veranderen. Wel kunnen ze bedenken hoe dezelfde vierkante meters slimmer ingedeeld kunnen worden om aan hun wensen tegemoet te komen.

De hal als verblijfsruimte

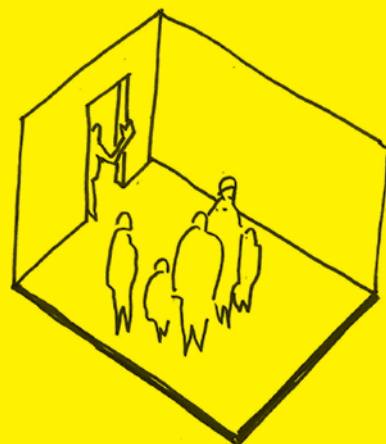
Het ontwerp van woningplattegronden wordt vaak vanuit verblijfsruimtes beredeneerd, met als gevolg dat de entree en hal onbruikbare restruimtes worden. Jeroen Atteveld stelt in zijn ontwerplossing juist een ruime hal centraal waardoor deze meerdere gebruiksfuncties kan vervullen.

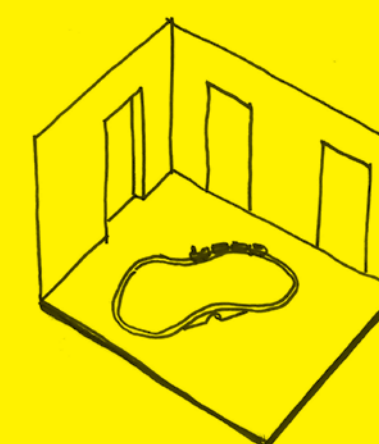
De computerhal

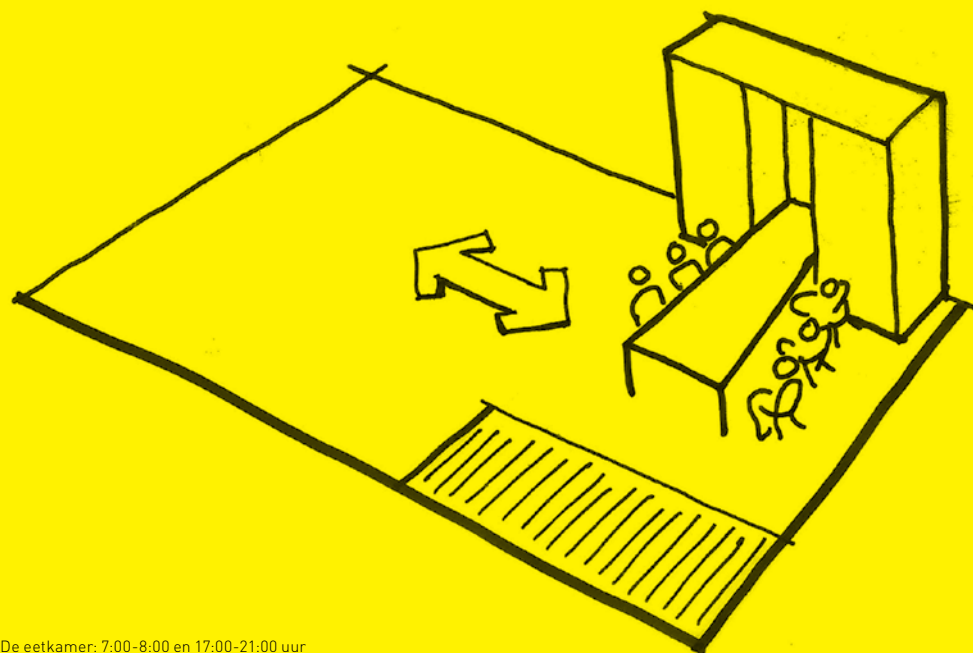
De boekenhal

De uitzwaaihal

De speelhal

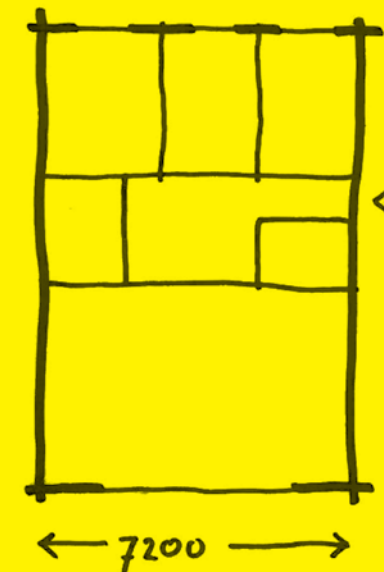

De eetkamer: 7:00-8:00 en 17:00-21:00 uur

De vrije strook

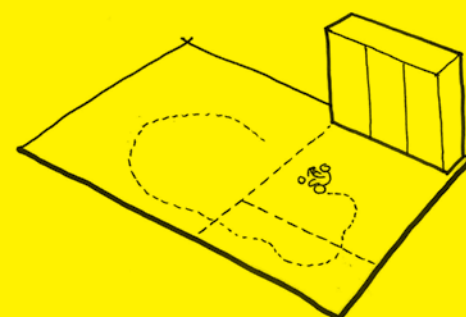
Met het oog op de privacy van gezinsleden heeft Maarten Otten onderzocht hoe appartementen zo ingedeeld zouden kunnen worden dat er een duidelijke scheiding ontstaat tussen privéruimte en gemeenschappelijke ruimte. Door die scheiding kan iedereen een eigen plek in huis vinden, maar blijft er ook ruimte over die op verschillende manieren kan worden gebruikt.

Standaard woning

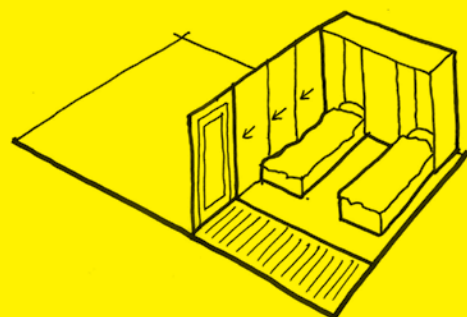

De kracht van de annex

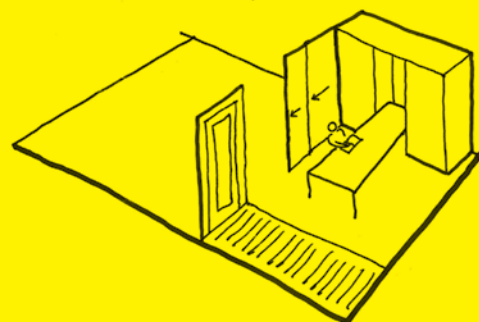
Jeroen Atteveld pleit ook voor de herintroductie van een 'annex': een ruimte die grenst aan de woonkamer en het balkon. Met behulp van slimme kasten en schuifwanden kan zo'n ruimte in een handomdraai een andere functie krijgen.

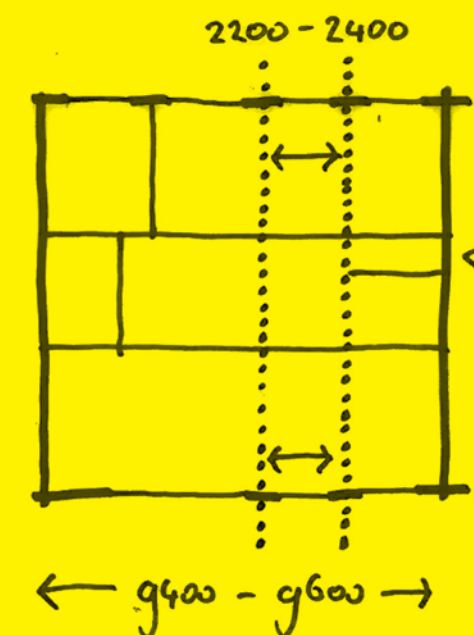
De speelkamer: in 't weekend

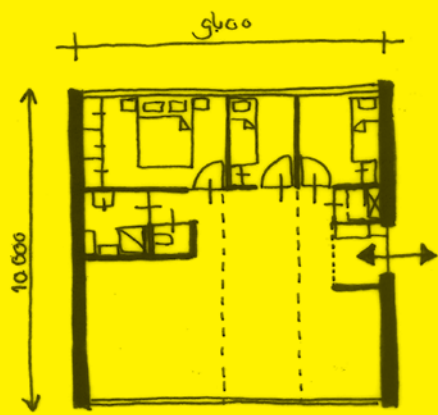
De slaapkamer: 21:00-7:00 uur

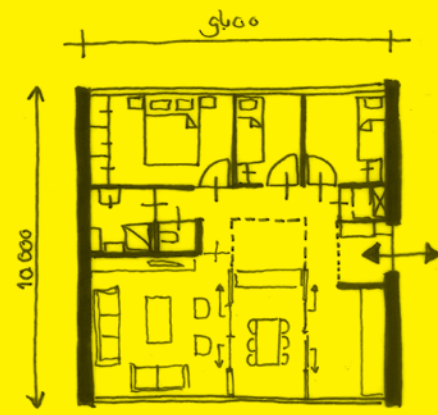
De studeer/werkkamer: 8:00-17:00 uur

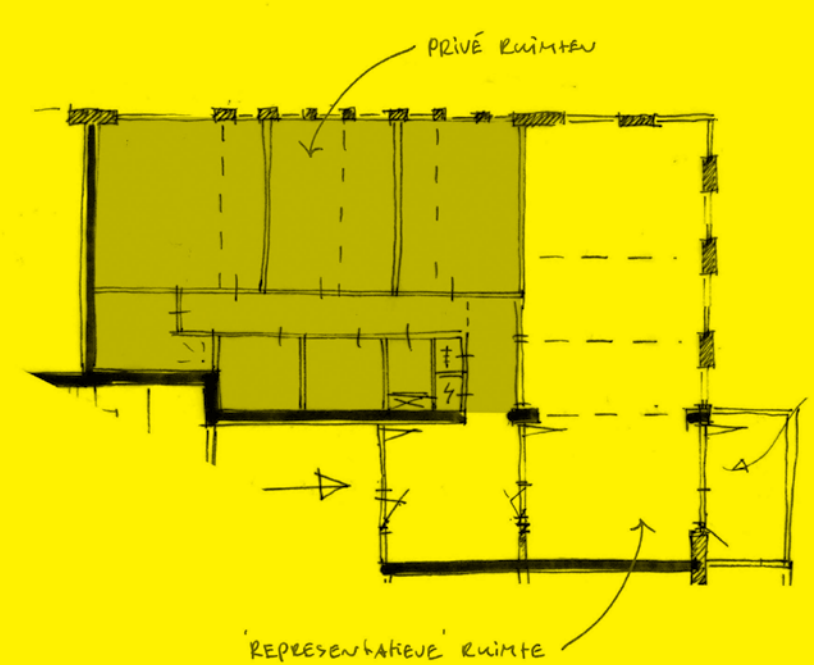
Woning met vrije strook

vrije strook

kamers-en-suite

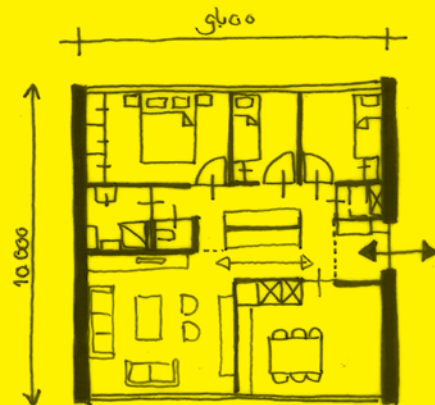

appartement

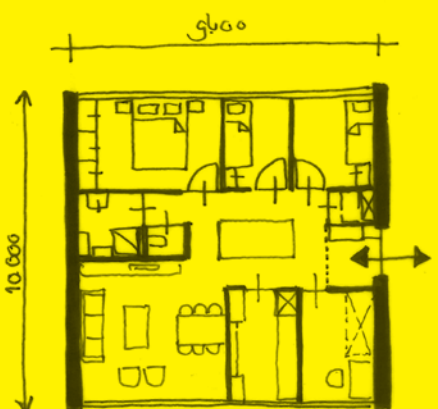
Om te beginnen moet er een duidelijke scheiding zijn tussen slapen en wonen, eten en koken. De vrije strook geeft een gezin vervolgens tal van mogelijkheden om het appartement naar eigen wens te gebruiken.

Verdeling in privé en representatief

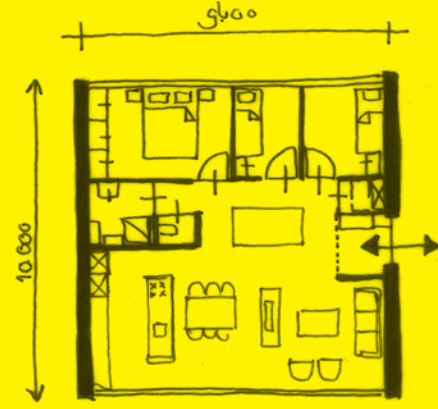
In het voorstel van Saskia Afman liggen de representatieve ruimten dicht bij de entree. Het bezoek hoeft daardoor niet in de buurt van de slaapkamers en de badkamer te komen. In een rijtjeswoning is deze indeling vanzelfsprekend verdeeld over beneden en boven. Het bezoek komt nooit boven. Deze scheiding tussen privé en representatief zou ook voor appartementen kwaliteit kunnen opleveren.

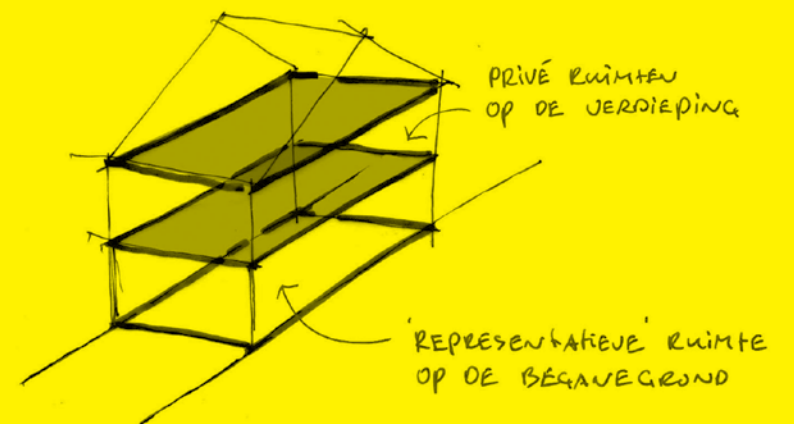
ruime eetkeuken

studeerkamer en kastruimte

brede woonkamer

rijtjeswoning

Recepten voor het nieuwe wonen met kinderen

**Han Michel over appartementen
voor het moderne stadsgezin**

Na een lange loopbaan in de wereld van de woningcorporaties werd Han Michel adviseur en ontwikkelaar van stedelijke concepten en projecten. In deze bijdrage schetst hij de geschiedenis van gezinshuisvesting in de stad en de actuele redenen voor gezinnen om in de stad te blijven wonen. Ook geeft hij voortvarend zijn eigen oplossingen in de vorm van tien recepten. Los van de uitkomsten van de studie, maar niet minder prikkelend.

Geen traditie in appartementen

Wij denken dat gezinnen vooral in eengezinswoningen wonen. Slechts noodgedwongen woont een gezin in een appartement, menen wij ook te weten. Daarom is het zo goed dat de BNA en heren 5 architecten met deze studie onze ogen openen voor de werkelijkheid. Want veel gezinnen blijken doelbewust te kiezen voor een appartement. Of, beter gezegd, zij kiezen voor het wonen in de stad, veelal de grote stad, en dat brengt in de regel het wonen in een appartement met zich mee. Nu het filter voor onze perceptie is weggenomen, krijgen we pas scherp zicht op een nieuwe opgave voor opdrachtgevers en architecten: het stadsappartement voor gezinnen. Met niet alleen appartementen voor de happy few, maar veel meer nog voor de middengroepen.

Deze opgave is nieuw voor ons. Veel grote steden in Europa en Amerika hebben op dit gebied al een lange traditie, meestal in de vorm van deftige appartementen voor de betere klassen. Maar in Nederland bestaat die traditie niet. Bij ons speelde het stadswoonhuis eeuwenlang de hoofdrol. Alleen in Den Haag en Amsterdam werd in het interbellum een handjevol hoogwaardige appartementencomplexen gebouwd (zie afbeelding 1).

Afbeelding 1: De Nirwanaflat in Den Haag (1930), ontworpen door Jan Duiker en Jan Gerko Wiebenga is een voorbeeld van een hoogwaardig appartementengebouw in Nederland.

In Nederland was bij de uitleg van de steden aan het eind van de negentiende eeuw het stadswoonhuis steeds het uitgangspunt. Met een simpel stratenpatroon als onderlegger werden kavels verkocht, waarop kleine ontwikkelende bouwers hun panden neerzetten, vijf á zes meter breed en circa tien meter diep. Met één woning per pand in de dure straten, en in de straten voor de middenklasse vaak twee woningen per pand: de beneden-bovenwoning met ieder in de regel twee verdiepingen, maar soms met anderhalve verdieping of drie verdiepingen. In de buurten voor arbeiders of leden van de kleine middenstand telden de panden drie of vier etagewoningen. In opzet waren dat allemaal geschakelde 'stadswoonhuizen': afzonderlijke panden met een eigen ontsluiting.

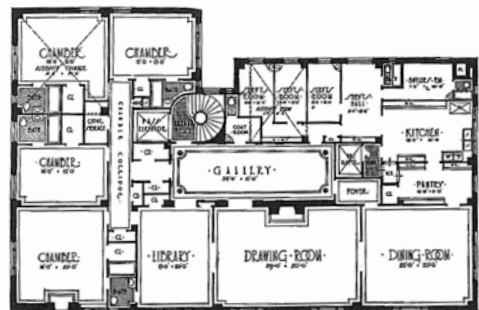
Het gezin was daarbij de norm en de woningen waren daarop afgestemd. Alleenstaanden woonden meestal bij familie of 'op kamers'. De etagewoningen in arbeidersbuurten waren vanuit de huidige normen beoordeeld zeer klein voor de vaak grote gezinnen, de extended families. Maar de lezers van Auke van der Woud's 'Koninkrijk vol sloppen' weten dat de trek naar de nieuwe stadwijken aan het eind van de negentiende eeuw voor velen een flinke stap vooruit was ten opzichte van de akelige woontoestanden op het platteland.

Wie omstreeks 1900 van goeden huize was of het zo wilde doen voorkomen, woonde met zijn gezin in een stadswoonhuis, bijvoorbeeld in Amsterdam-Zuid of aan de singels in Rotterdam of Nijmegen.

In Parijs woonde de gegoede burgerij vanouds in een stadsappartement. Voordat de veiligheidslift werd geïntroduceerd in de wooncomplexen was het comfortabel om niet te hoog te wonen, bijvoorbeeld op de eerste verdieping; wel op enige afstand van de lawaaiige straat, maar zonder veel trappenlopen te bereiken. De lift zorgde ervoor dat de hogere verdiepingen meer in zwang raakten.

De 'rich and famous' van New York woonden nog heel lang in zelfstandige woonhuizen. Op het appartement werd aanvankelijk meewarig neergekeken, vooral vanwege het gebrek aan privacy. Maar omstreeks 1920 sloeg op Manhattan de trend radicaal om naar de appartementen. Hoogbouw werd mogelijk gemaakt door Otis' veiligheidslift en de staalskeletbouw, en werd aangejaagd door de stijgende grondprijzen.

Het is interessant om de plattegronden van de vaak enorme appartementen in New York te analyseren (zie afbeelding 2). Zij hebben namelijk in het platte vlak dezelfde organisatie als in het woonhuis met de verdiepingen: het representatieve deel (vroeger upstairs), de dienstvertrekken (downstairs) en het privédeel met de slaapvertrekken (de vroegere bovenverdieping).

Afbeelding 2: Twee plattegronden van luxe appartementen in 1924 gebouwd aan Park Avenue, New York.

In Amerika wordt dit indelingsprincipe in de veel kleinere moderne plattegronden vaak nog steeds gehanteerd, met een scheiding tussen het representatieve deel voor het bezoek en het deel voor de privékamers (zie afbeelding 3). Het utilitaire deel, voor het personeel, is vanzelfsprekend gereduceerd, behalve in bijvoorbeeld Zuid-Amerika.

Afbeelding 3: In de Olympic Tower in New York uit 1974 zijn de representatieve ruimten en de privévertrekken van elkaar gescheiden.

Wederopbouw

In Nederland nam het gestapelde bouwen pas echt een vlucht in de wederopbouwperiode. Alles draaide toen om de aantallen. Rationele bouwsystemen werden op grote schaal ingezet in de strijd tegen de woningnood. In alle steden verschenen middelhoge portieketagewoningen die het vaak zonder lift moesten stellen, en hoge flats met liften en galerijen. Die woningen waren bijna altijd bedoeld voor 'doorsnee' gezinnen, met goed uitgedokterde woningplattegronden. De collectieve ruimten, zoals de entreehal, trappen en galerijen werden in die tijd puur functioneel benaderd, sober en doelmatig. Sfeer en styling stonden nog niet op de agenda. De grote schaal van veel complexen bleek in latere perioden steeds moeilijker samen te gaan met de toenemende heterogeniteit van bewoners.

Veel gezinnen trokken in de jaren zeventig en tachtig weg uit de naoorlogse wijken, naar de suburbane laagbouwmilieus. Het wonen in flatwoningen bleek voor gezinnen slechts een noodoplossing. Zodra andere oplossingen in zicht kwamen, verlieten de mensen met keuzemogelijkheden de flats.

De schrale kwaliteiten van veel naoorlogse flatgebouwen vormden een solide fundament voor het negatieve imago van het wonen in een flat, zeker voor gezinnen.

De intrede van het stadsappartement

De stad leek een tijdlang de verliezende partij ten opzichte van de suburbane woonmilieus, maar kwam in de jaren negentig verrassend sterk terug. Door de herbestemming van voormalige industrie- en haventerreinen werden in die periode veel steden verrijkt met nieuwe woonmilieus. De nieuwe stedeling stak zijn kop op, zelfbewust, vaak hoog opgeleid, gebonden aan de stad door werk en leefstijl. Als woningvragers gaven deze nieuwe stedelingen, zeker in de versie van de tweeverdiener, een flinke impuls aan de stedelijke woningmarkt. Er ontstond een veel grotere 'productdifferentiatie', met interessante stedelijke nichemarkten. Het stadsappartement deed toen pas goed zijn intrede in Nederland. Appartementengebouwen kregen een eigen identiteit, vaak met sterk sprekende architectuur. De collectieve ruimten zoals de entreehal straalden karakter en comfort uit. Er komen bijzondere woonconcepten op de markt, afgestemd op een klein deel van de woningzoekenden, kortom: voor de 'liefhebbers'. Denk aan 'penthouses', 'lofts' of 'stadsstudios'. Bij deze concepten werden steeds de karakteristieke eigenschappen van de woning, bijvoorbeeld het terras, de ruimte of het uitzicht, geaccentueerd. De voordelen van deze woningen met hun expressieve kwaliteiten spraken de bewoners zo sterk aan dat zij de eventuele keerzijden van het wonen in een drukke stad, denk alleen al aan de muizenissen over parkeren en lawaai, geheel voor lief nemen. De meeste nieuwe stadsappartementen zijn niet afgestemd op het gezin als generiek huishouden, maar vooral op de kleine stedelijke huishoudens, één persoon of een stel. In Amsterdam betreft dit overigens driekwart van alle huishoudens.

Geen stadsappartement voor gezinnen

Na verloop van tijd blijken flink wat huishoudens van één of twee personen toch uitgegroeid tot een gezinshuishouden met kinderen. Maar de verbondenheid met de stad, die door

zijn vele voorzieningen vriendelijk is voor ouders én kinderen, wordt er bij een groeiende groep gezinnen niet minder op. Lang niet iedereen wil nog mee met de traditionele trek van jonge gezinnen naar de buitenwijken of naar perifere woongemeenten. Sommige jonge ouders kiezen bewust voor de stedelijke sfeer. Mensen met een hoog inkomen redden zich altijd wel en kopen hun favoriete woning elders in de stad. Maar mensen met een middeninkomen raken in de knel. Hun twee- of driekamerappartement wordt te klein, maar er ontbreekt een aanbod van stadsappartementen die geschikt zijn voor gezinnen. Het gezin dat met een middeninkomen in een populair stedelijk gebied wil blijven wonen, weet dat het niet alles kan willen, het moet compromissen sluiten. De woning mag bijvoorbeeld niet te groot zijn, want dan wordt hij onbetaalbaar. Wie veel aparte kamers wil in een appartement van circa 100 m², weet dat hij niet ook nog kan inzetten op een royale living. Het is of het één of het ander.

De uitdaging voor ontwikkelaars en ontwerpers is: maak appartementen, met uitgesproken karakteristieken, die passen bij de verschillende stedelijke gezinnen. Zij zijn niet rijk, maar ook niet arm. Het alledaagse gezin, waarvan er 'dertien in een dozijn' gaan, bestaat niet meer in de stad. De voorkeuren van potentiële kopers of huurders lopen uiteen en de karakteristieken van de nieuwe stadsappartementen moeten daarbij aansluiten. Met aantrekkelijke nieuwe woonconcepten wordt bovendien vaak een nieuwe vraag opgeroepen.

Het Nieuwe Ontwikkelen

De recessie leidt tot nieuwe inzichten. De periode van inflexibele grote bouwprojecten is voorbij. Gemeenten en ontwikkelaars doen er goed aan om te gaan werken volgens de principes van Het Nieuwe Ontwikkelen. Dat betekent simpel gezegd dat met kleine projecten, net als in de negentiende eeuw, een grote stad wordt gebouwd. Een aanpak met meer ruimte voor trial and error. Een aanpak die soepel kan inspelen op signalen uit de markt. Een bijzonder woningconcept kan bijvoorbeeld op kleine schaal worden 'uitgeserveerd', in de markt worden gezet. Als kopers of huurders enthousiast reageren, wordt het concept herhaald, met aanpassingen naar aanleiding van de eerste respons, enzovoorts.

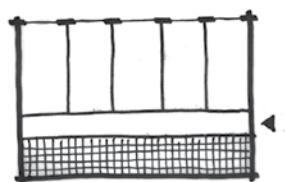
Tien recepten

Wat is nu karakteristiek voor het gezinsappartement in de middencategorie? Wij denken daarbij aan appartementen van 90 à 110 m², niet alleen in de koopsector, maar ook in de huursector, die in de stad weer terrein zal winnen omdat huren goed past bij de grote mobiliteit van de moderne stedeling.

Zoals gezegd zullen de eigenschappen van de nieuwe gezinsappartementen moeten verschillen. Hieronder volgt een tiental 'recepten' voor gezinsappartementen om opdrachtgevers en architecten op weg te helpen. Aan de hand van deze recepten kan de opdrachtgever een duidelijk programma opstellen. De architect neemt de recepten als vertrekpunt voor zijn ontwerpinventiviteit. Hij doet dat altijd met veel gevoel voor de context, voor de organisatie en architectuur van het gebouw en vanzelfsprekend voor de bewoners, het stedelijk gezin.

Recept 1 Veel kamers

Maak een woning met een relatief kleine woonkamer, in feite een forse woonkeuken, en veel, bijvoorbeeld vier, kleine kamers voor verschillend gebruik, als slaap- of werkkamer (zie afbeelding 4). Veel muren zijn 'stippellijnen' en kunnen worden verwijderd. Ten minste twee van de kleine kamers kunnen worden gecombineerd tot een grote kamer, voor later 'als de kinderen de deur uit zijn'.

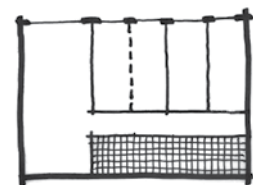

Afbeelding 4: Veel kamers

Recept 2 Alleen maar kamers

Maak een woning met bijvoorbeeld vijf ongeveer even grote vertrekken (zie afbeelding 5). Eén vertrek wordt tevens gebruikt als keuken. De wanden zijn ook hier zoveel mogelijk 'stippellijnen' en kunnen worden gesloopt: grotere ruimten

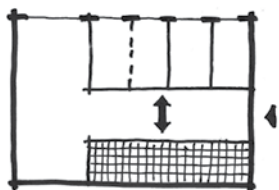
voor minder mensen. Deze woning is misschien niet toegestaan in het kader van het Bouwbesluit. Er moet altijd een verblijfsgebied van 18 m² zijn. De stippellijn biedt uitkomst.

Afbeelding 5: Alleen maar kamers

Recept 3 De brede gang

Laat langs de kleine kamers een brede gang lopen (zie afbeelding 6). Geef de kamers een deur die anderhalf keer zo breed is, een Renault Kangoo-deur, naar de royale gang, voor licht, ruimte en gebruiksflexibiliteit. De overkant van de gang kan grotendeels worden benut voor kasten.

Afbeelding 6: De brede gang met kleine kamers

Recept 4 Het royale terras

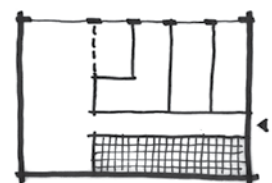
Kies voor de licht en lucht-benadering. Geef tenminste een kant van de woning een genereus terras, twee à drie meter diep, over de totale breedte van de woning (zie afbeelding 7). De moderne lichtbetonconstructies maken zo'n diep terras goed mogelijk. De ruimte op het royale terras compenseert de bescheiden kamers. 's Zomers wordt het huis anders bewoond dan 's winters. Ontwerpers verkennen een volgende stap, met een lichte serreconstructie à la Lacaton & Vassal.

Afbeelding 7: Het royale terras

Recept 5 Het annex-kamertje

Maak van een vierkamerwoning een viereneenhalfkamerwoning. Aan de woonkamer grenst bijvoorbeeld een kleine ruimte, de annex, vanzelfsprekend met een schuifdeur (zie afbeelding 8). Deze ruimte heeft talloze gebruiksmogelijkheden, als werkhoeek of voor televisie, bibliotheek en logé.

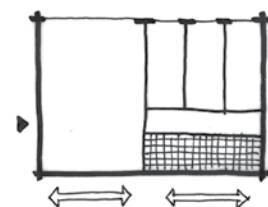

Afbeelding 8: De annex

Recept 6 De scheiding van formeel en informeel

Splits de woning in twee zones (zie afbeelding 9). Want de bezoeker van een appartement met kinderen krijgt stevast te horen: 'Let niet op de rommel!'. Haastig wordt hij door een krappe gang langs wanordelijke kinderkamers naar de woonkamer geleid. Soms kan de plattegrond bijna niet anders worden georganiseerd, vooral als de trappen en liften centraal liggen en de woonkamers met balkons juist op de hoeken van het gebouw. Zoek naar alternatieve oplossingen, met een scheiding tussen het informele deel en het formele deel, tussen de onbeheersbare freezone van de kids, en de beter te regisseren

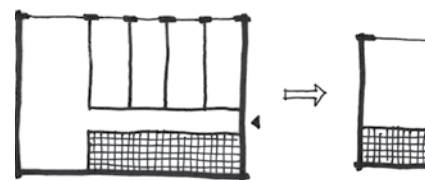
entree en woonkamer. De wat in onbruik geraakt maisonnette biedt deze kwaliteit overigens vanzelf.

Afbeelding 9: Scheiding formeel en informeel

Recept 7 De bijwoning

Een grensverleggend advies is 'Ga kleiner wonen, want ook in kleine woningen valt veel te lachen!'. Helaas wordt dit advies nog onvoldoende gevolgd, want dat kleine oergezellige huis met zijn goedlachse bewoners heeft natuurlijk ook een forse keerzijde. Het kan een mens snel te veel worden in zo'n vol huis. Daarvoor biedt dit recept uitkomst: de woning met een satelliet, een bijwoning (zie afbeelding 10). De bijwoning kan allerlei vormen krijgen. Het zou een kleine unit kunnen zijn, bijvoorbeeld van 16 m², net onder de minimale oppervlakte voor een zelfstandige woning van 18 m². Met voorzieningen als in een caravan. Onze bijwoning ligt vlak bij de hoofdwooning, vergelijkbaar met een tuinhuisje. Wie verder weg wil met de satelliet neemt een volkstuinthuisje, aan de stadsrand of nog verder weg. De bijwoning is een ideale oplossing voor individueel opererende gezinsleden. Een ouder kind woont er even, de zelfstandige ouder zonder personeel vindt hier een rustige werkplek. De satellietformule creëert een nieuw en flexibel aanbod op de stedelijke woningmarkt.

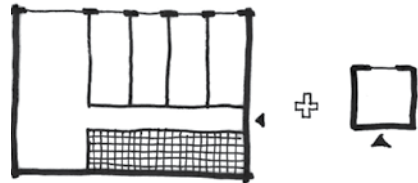

Afbeelding 10: De bijwoning

Recept 8 De bergruimte op afstand

Houd in de plattegronden rekening met het opbergprobleem van gezinnen. Zoek de oplossingen niet alleen binnen maar ook buiten de woning. Gezinnen slepen veel spullen met zich mee. Kleine huishoudens gebruiken vaak domweg een van de kamers als berging, maar die overmaat hebben gezinnen niet. Een royale inpandige bergruimte, denk aan acht á tien vierkante meter, is ideaal in het gezinsappartement. Maar een dergelijke grote berging gaat ten koste van het schaarse leefoppervlak. In kelders en souterrains missen we meestal ruimte voor grote bergingen. De verplichte berging van minstens vijf vierkante meter buiten de woning is te klein voor het moderne verzamelende gezin.

Voor mensen die wat willen bewaren gaat de 'bergruimte op afstand' uitkomst bieden (zie afbeelding 11). Op de commerciële markt worden al veel opslagruimten aangeboden, ook voor particulieren, meestal aan de rand van de stad. Dit aanbod moet worden verruimd met extra bergruimten dichterbij de woning. Zoek naar creatieve oplossingen vooral op incourante plekken, bijvoorbeeld als geluidwal.

Afbeelding 11: Bergruimte op afstand

Recept 9 Intern particulier opdrachtgeverschap

Maak een simpel casco dat grotendeels vrij indeelbaar is op basis van low tech oplossingen. Hier ligt het vertrekpunt voor intern particulier opdrachtgeverschap (zie afbeelding 12). Het stedelijk gezin plaatst zelf de wanden en negeert daarbij misschien enkele voorschriften. Soms zal dit leiden tot een ongewone organisatie van de woning, met ongebruikelijke ruimten, die precies passen bij bijzondere wensen. Door de decennia heen worden in deze woningen kamers veranderd, gesplitst of samengevoegd.

Afbeelding 12: Vrij indeelbaar casco bij particulier opdrachtgeverschap

Recept 10 De joker

De opdrachtgever en architect werken niet met de recepten van anderen. Zij verzinnen zelf een sterke appartementsformule waarmee zij inspelen op de behoeften van het gezin in de stad.

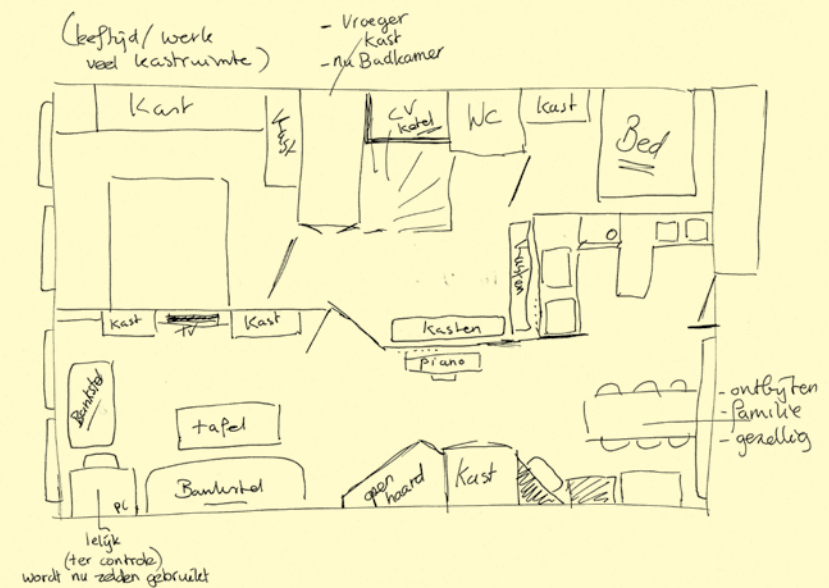

De familie De Sprang

Dit zijn Cristina de Sprang en haar 16-jarige dochter Emanuela. Ze wonen sinds 1992 in dit koopappartement van 70 m² op de eerste verdieping van een Haagse portiekwoning. Vroeger woonden de ex-man van Cristina en hun oudste dochter ook in dit appartement. Nu hebben moeder en dochter en hun hond lekker de ruimte. Ze zijn trots op hun buurt omdat die dichtbij het centrum – en het koninklijk paleis – ligt en bij het Haagse Bos waar ze met de hond kunnen wandelen.

De 'mental map' van de plattegrond

Bergruimte

Omdat ze in de woonkamer te weinig bergruimte hebben, staan de boekenkasten in de ruime hal. Daar komt daglicht binnen via het dak.

Verkeersruimte

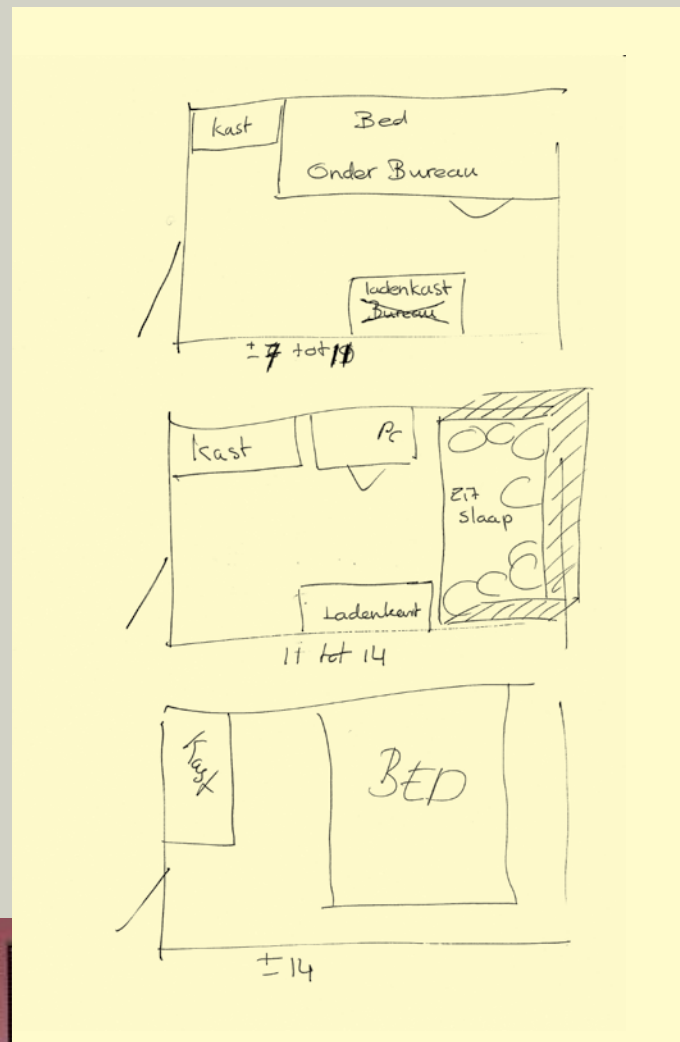
De hal is de spil van het huis, met aan de ene kant de trap naar de voordeur beneden en aan de andere kant de woonkamer en de slaapkamers. Aan de hal liggen ook de badkamer en het toilet dat met allerlei lijstjes en kalenders dienst doet als een soort commandocentrum van het gezin.

Indeling

De kamer van Emanuela is klein, maar wel flexibel. Terwijl zij op-groeide is de inrichting drie keer aan haar behoeften aangepast. Eerst stond er een bureautje onder een stapelbed zodat er ruimte overbleef om te spelen. Vervolgens stond haar bed overdwars en had ze ruimte rond haar bureautje. Op dit moment overheerst het grote bed waarop ze lekker kan relaxen.

4

Buitenruimte

Aan de achterkant heeft het appartement een klein balkon dat grenst aan de keuken. Cristina en Emanuela gebruiken het vooral voor het contact met de buren. De was drogen ze binnen op een rekje.

5

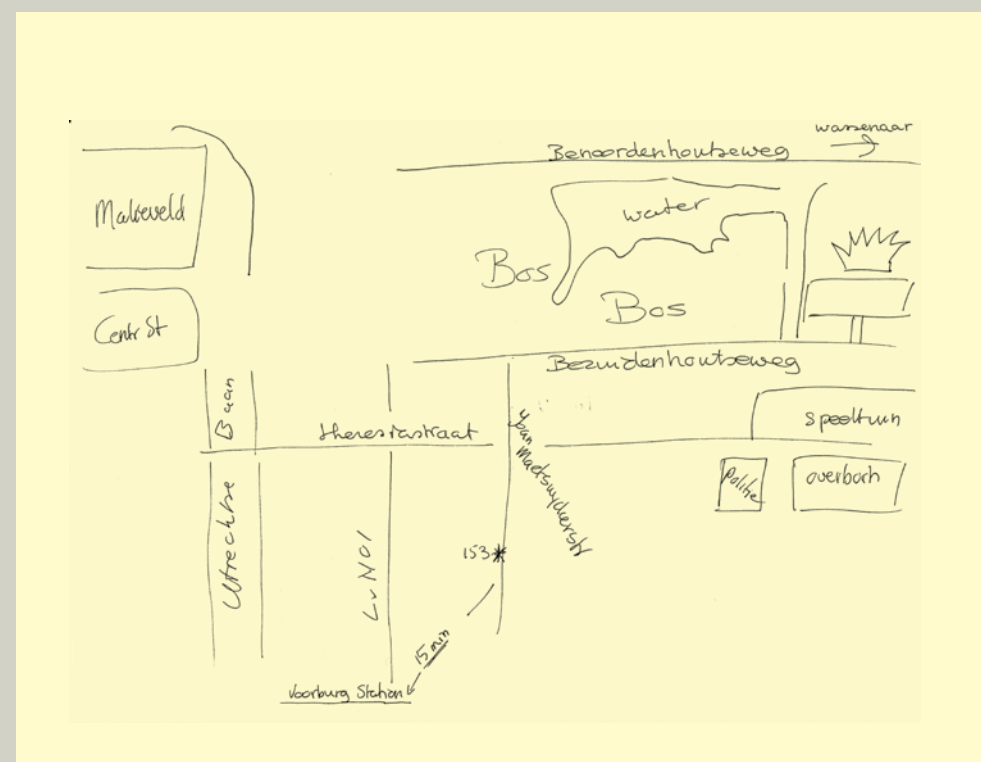
Tussen binnen en buiten

Na de voordeur is het maar één trap naar beneden. Die trap delen ze alleen met de burens naast hen. En met de hond natuurlijk.

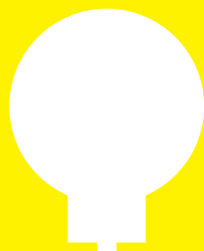
De 'mental map' van de buurt

Om in het Haagse Bos te komen, moeten ze wel een drukke verkeersweg oversteken, maar dat is op deze leeftijd voor Emanuela geen probleem. Verder hebben ze alles binnen handbereik: het centrum, het station en het zwembad. Vroeger konden ze ook redelijk dichtbij naar de speeltuin.

3

Op de groei

Kenmerkend voor gezinnen is dat ze altijd in ontwikkeling zijn. Kinderen worden geboren en nemen steeds meer ruimte in huis in. Ze kruipen, lopen, springen en vallen, en zitten al gauw overal aan. Niet alles in huis hoeft aan de kinderen te worden aangepast. Zolang er in de gemeenschappelijke ruimtes zoals de hal en de woonkamer maar genoeg ruimte is om te spelen. Dat spelen neemt steeds minder ruimte in wanneer kinderen tieners worden. Wel krijgen ze dan steeds meer behoefte aan een eigen plek, aan privacy. Het zou dus wel handig zijn als de indeling van het huis mee kan veranderen met de omvang van het gezin en de leeftijd van de kinderen. Anders kan het gezin zich alleen maar aan het huis aanpassen. Of verhuizen.

Slaapkamers

Voor baby's, peuters en kleuters is het geen ramp om een slaapkamer te delen of een klein kamertje te hebben. Dat past zelfs goed bij hun eigen formaat en hun beperkte actieradius. En als kinderen de leeftijd hebben om naar school te gaan, hebben ze vooral veel speelruimte nodig als ze niet naar buiten kunnen. Die ruimte hoeven ze nog niet per se in hun eigen kamer te vinden, hoewel dat wel veel opruimen scheelt. Zolang de hal of de woonkamer maar groot genoeg is, kunnen ze ook daar terecht. Pas als ze naar de middelbare school gaan en rustig huiswerk willen maken, wordt een eigen kamer van enige omvang echt belangrijk. Dan beginnen ze daar hun eigen wereld te scheppen.

Ouders hebben er veel voor over om hun kinderen een eigen kamer te geven. Kamers-en-suite zijn dan een uitkomst, zoals bij de familie Mitalas blijkt. Schuifdeuren dicht en je hebt een extra slaapkamer. Maar de woonkamer is nu wel een beetje klein geworden.

Wonen en werken

Steeds meer ouders werken regelmatig thuis of vanuit huis. Als de kinderen overdag naar school zijn, lukt het nog wel daarvoor thuis een soort flexplek te vinden, bijvoorbeeld aan de eettafel in de woonkamer. Voor een structureel thuiswerkende ouder is het natuurlijk het mooiste als die na het werk de deur van een werkkamer achter zich kan dichttrekken en daar spullen kan laten staan. Door een extra kamer kan die wens in vervulling gaan. Helaas houdt het toewijzingssysteem in de sociale huursector nog weinig rekening met het 'nieuwe werken'.

Wortels

Gezinnen hebben een vaste en prettige plek nodig, waar ze het liefst een flink aantal jaren kunnen blijven. Want het is niet leuk om te moeten verhuizen met kinderen omdat het huis te klein is geworden. Bovendien moeten gezinnen wortel kunnen schieten in een buurt. Vooral als kinderen naar de basisschool gaan en hun eerste vriendschappen sluiten, is een appartement met voldoende speelruimte belangrijk als stabiele factor in het leven van ouders en kinderen.

De uitdaging

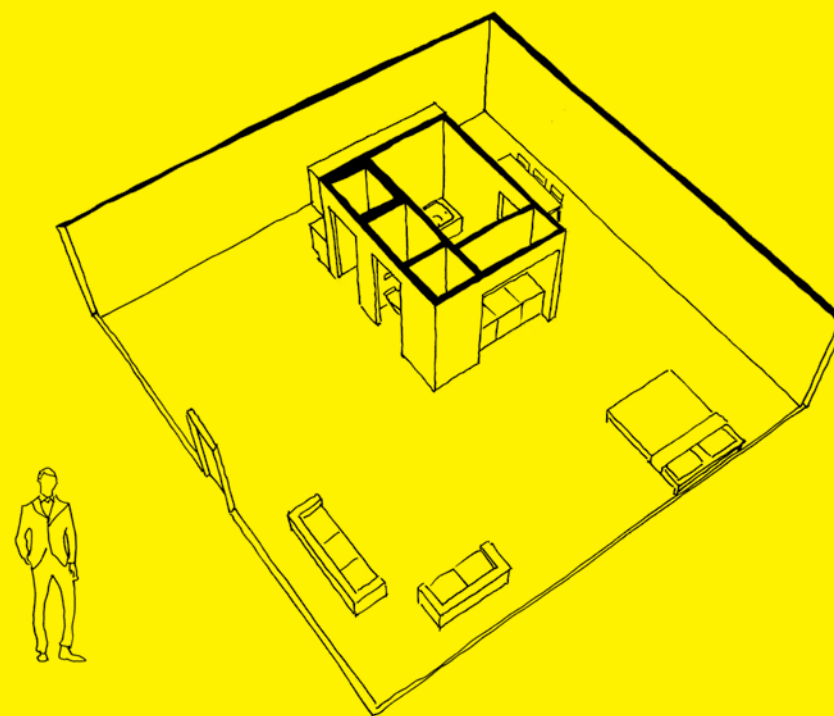
Bedenk een opzet voor een appartement dat kan meegroeien met een gezin waarin twee of drie kinderen geboren kunnen worden. Zorg ervoor dat het wonen eventueel te combineren is met werk aan huis.

3 De meegroei- woning

Katja Heid en Beatrice Montesano bedachten een meegroeiwoning die de combinatie van wonen en werken mogelijk maakt en rekening houdt met de ruimte en de afstand tot de ouders die kinderen op verschillende leeftijd nodig hebben. Hun idee laat zich lezen als een stripverhaal. Dat begint met een alleenstaande man en eindigt met een echtpaar op leeftijd van wie de kinderen zelfstandig wonen.

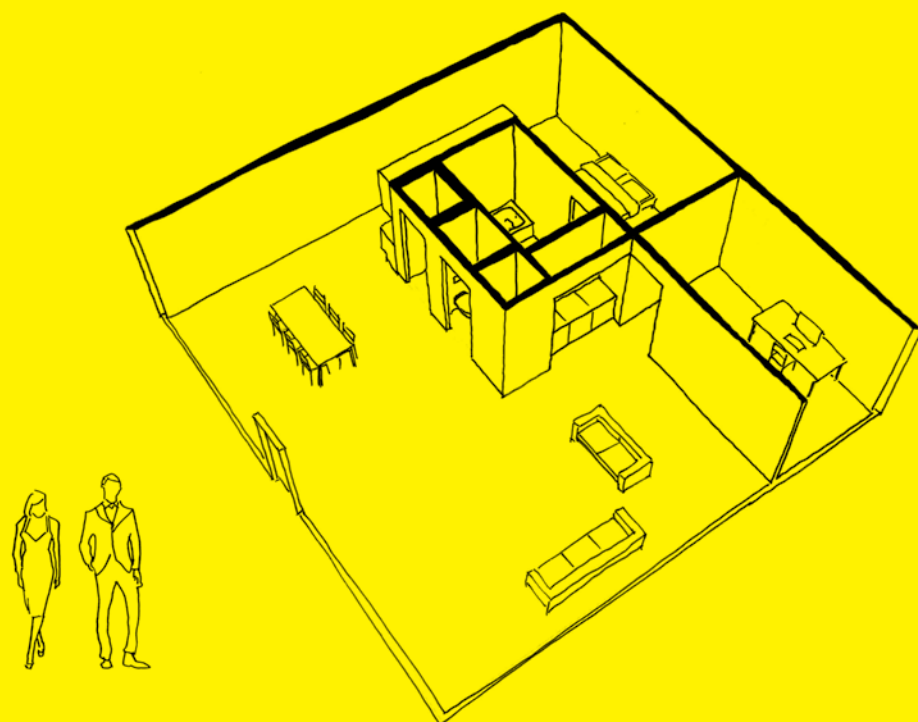
Fase 1

Vrije indeling van de loft voor de single man.

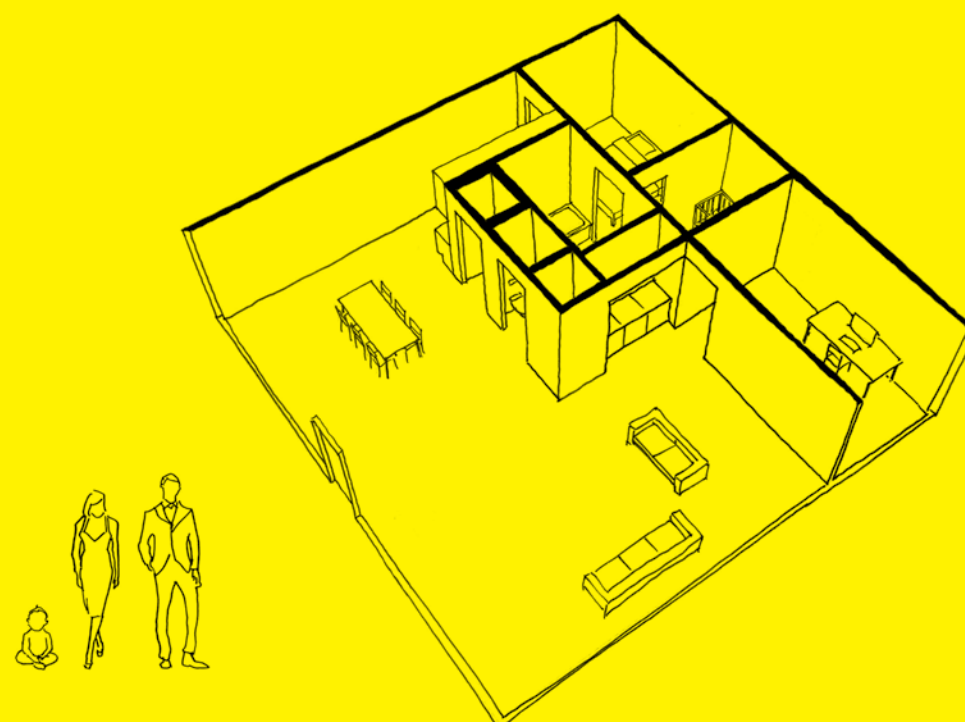
Fase 2

Meer privacy in de slaapkamer en de werkkamer bij gelijktijdig gebruik van de woning voor verschillende doeleinden.

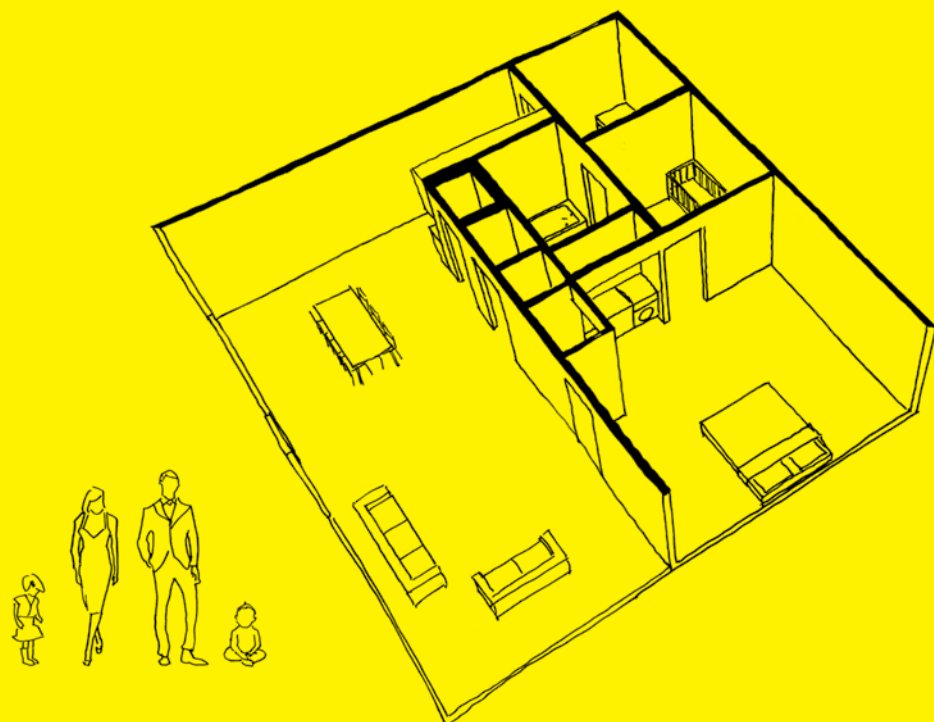
Fase 3

Liefst de baby vlakbij: de ouderslaapkamer en de babykamer naast elkaar.

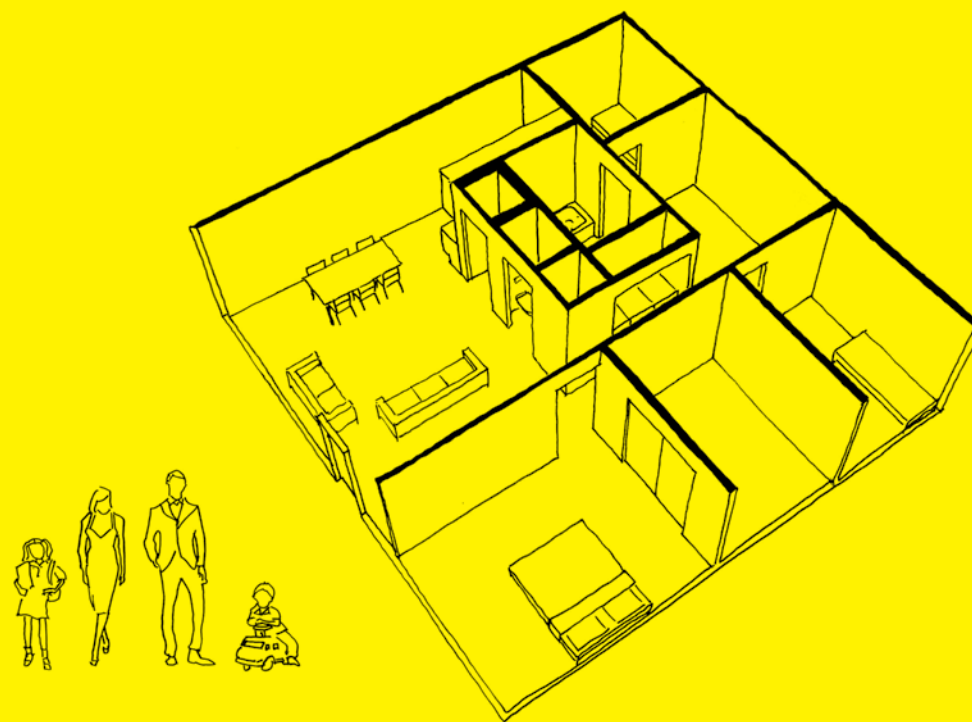
Fase 4

Het gezin groeit, de werkkamer maakt plaats voor de ouderslaapkamer en er komt een extra kinderkamer bij.

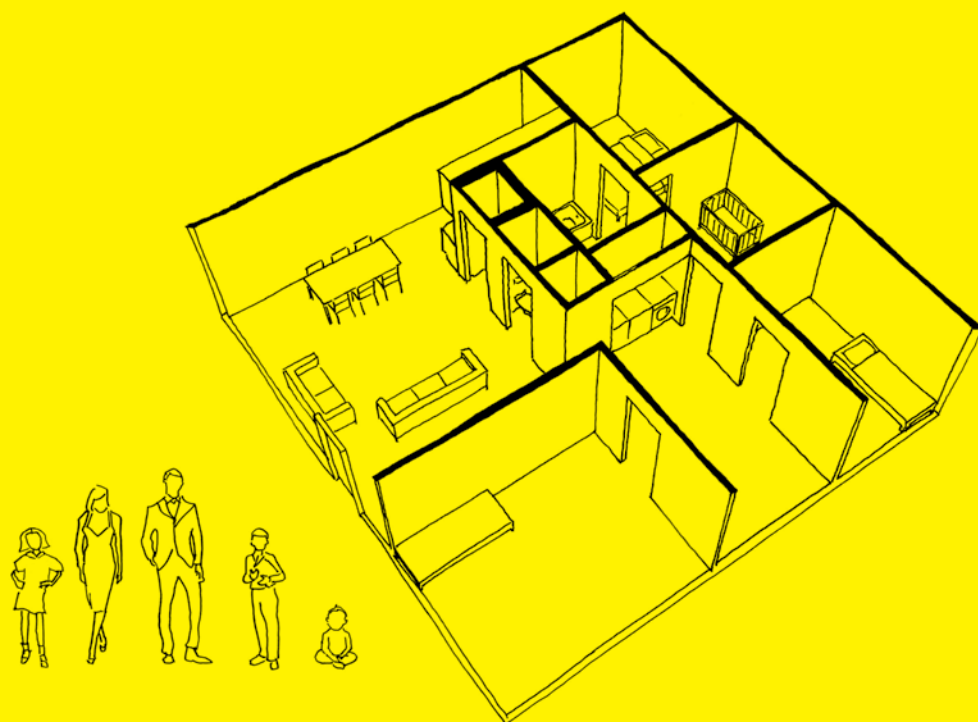
Fase 5

Ieder gezinslid zijn eigen slaapkamer. De woonkamer wordt kleiner en speelgoedvrij door de speelkamer tussen de kinderkamers.

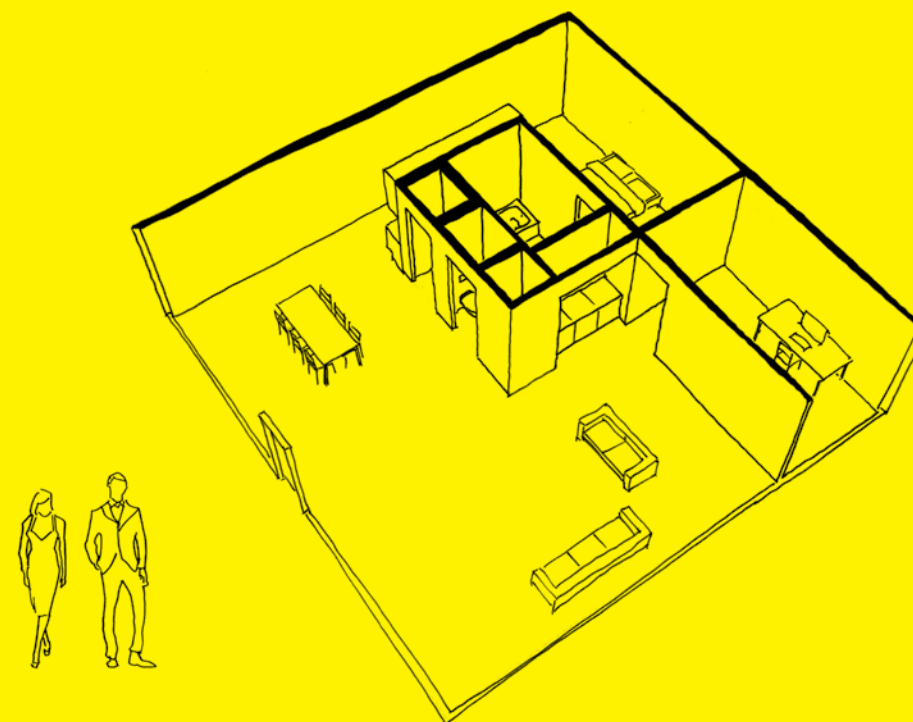
Fase 6

Het oudste kind krijgt de grootste slaapkamer, de gemeenschappelijke kamer verhuist zoals ook de ouders die weer vlakbij de baby slapen.

Fase 7

De kinderen zijn het huis uit en de ouders hebben hun loft met werk-kamer/logeerkamer terug.

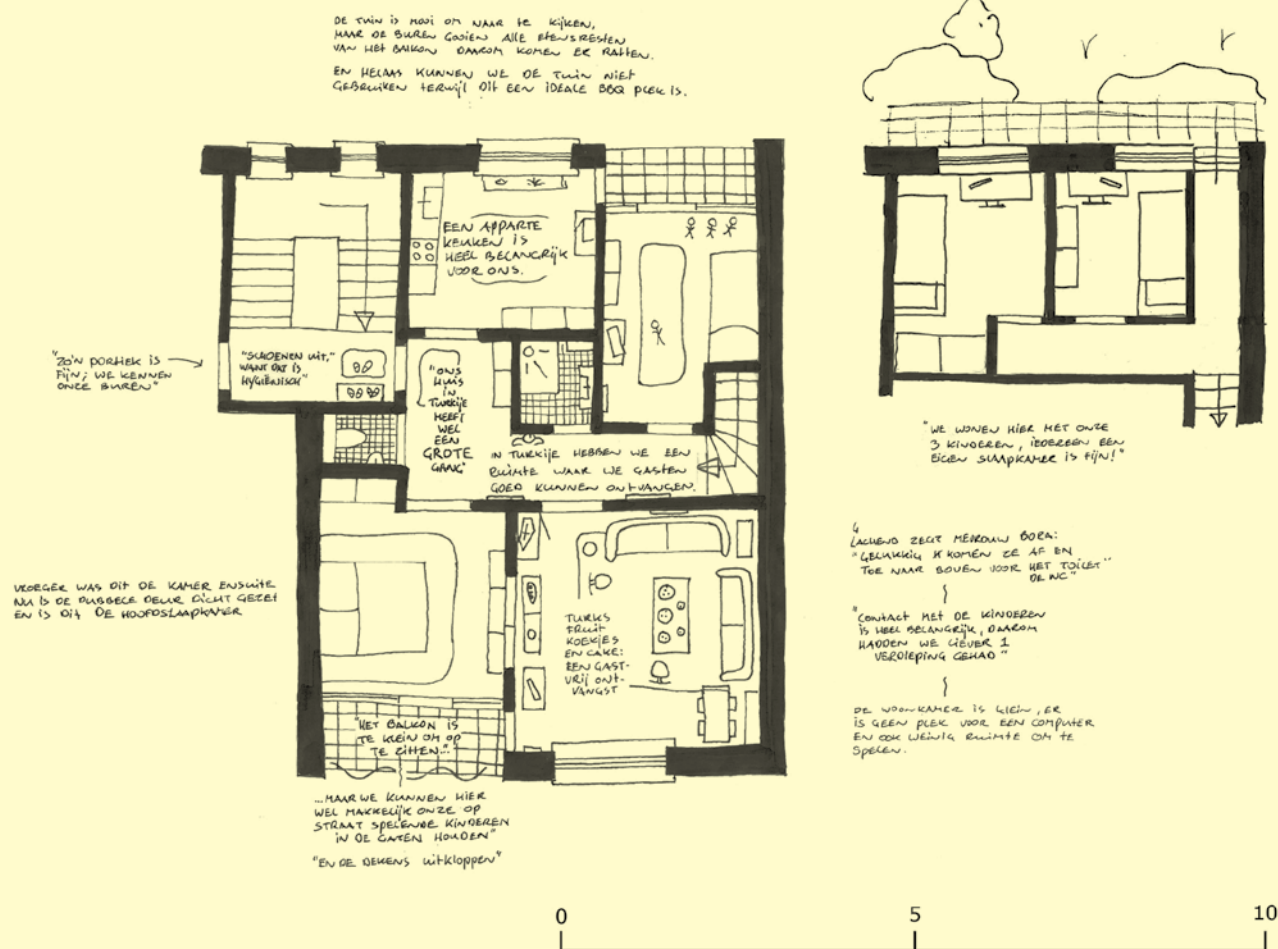

De familie Bora

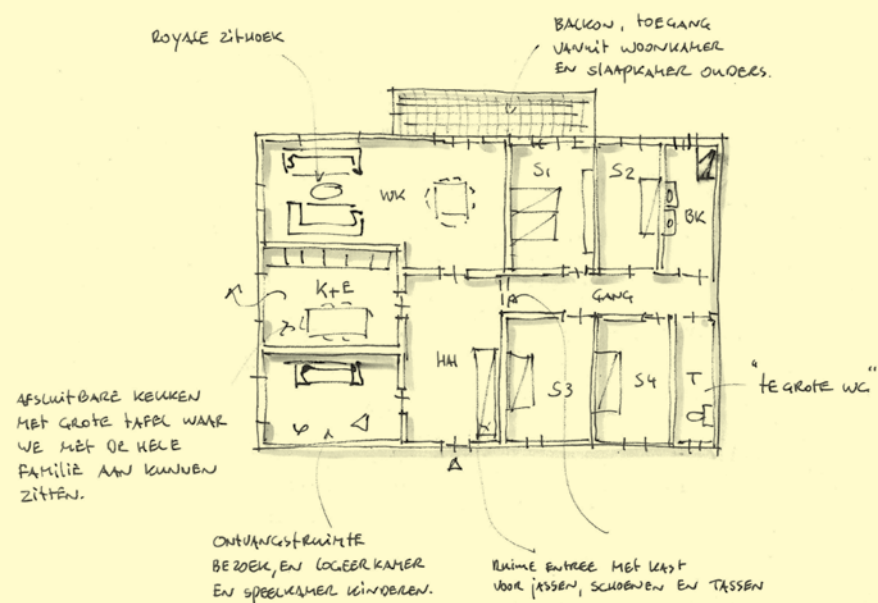

De 'mental map' van de plattegrond

Dit is de familie Bora: vader Ilyas (41), moeder Huriye (39), zoon Salin (18) en dochters Gulsum (14) en Havvagul (6). Ze huren sinds oktober 2010 een maison-nettewoning van 74 m² in de Amsterdamse Kolenkitbuurt. Het appartement heeft drie slaapkamers. Daarvoor woonden ze in dezelfde buurt in een kleinere driekamerwoning. Hun belangrijkste wens om in de buurt te blijven en ruimer te wonen voor een betaalbare huur is daarmee vervuld. Hoewel de hal, de keuken en de woonkamer nog wel iets ruimer hadden gemogen. Als vergelijkingsmateriaal hebben ze een woning die ze in Turkije hebben laten bouwen.

Het huis in Turkije

Verkeersruimte

Als de hal groter was, zoals in hun huis in Turkije, zouden ze hun gasten beter kunnen ontvangen en uit-zwaaien; zoals het hoort met het hele gezin. Bovendien zou de hal als speelruimte kunnen worden gebruikt, want daarvoor is de woonkamer eigenlijk te klein.

2

Bergruimte

De familie Bora zou willen dat de entree en de gang breed genoeg waren voor een kast waar ze schoenen en jassen kunnen opbergen, net als bij hun huis in Turkije.

1

Indeling

Wonen op één etage heeft de voorkeur van de ouders. Contact met de kinderen en veel samen doen is belangrijk. Gelukkig moeten de oudsten af en toe naar boven komen voor het toilet. Het is wel fijn dat alle kinderen een eigen kamer hebben, maar dat gaat wel ten koste van de gemeenschappelijke ruimten zoals de woonkamer en de keuken. Voor de ouderslaapkamer is een deel van de woonkamer in gebruik. Daarvoor zijn de schuifdeuren van de kamers-en-suite permanent dichtgemaakt. In de woonkamer is nu geen ruimte meer om bijvoorbeeld een computerhoekje te maken. Een keuken waar je met z'n allen kunt eten zou ideaal zijn. Dat lukt nu niet, want er moeten ook veel huishoudelijke apparaten in.

5 2

Buitenruimte

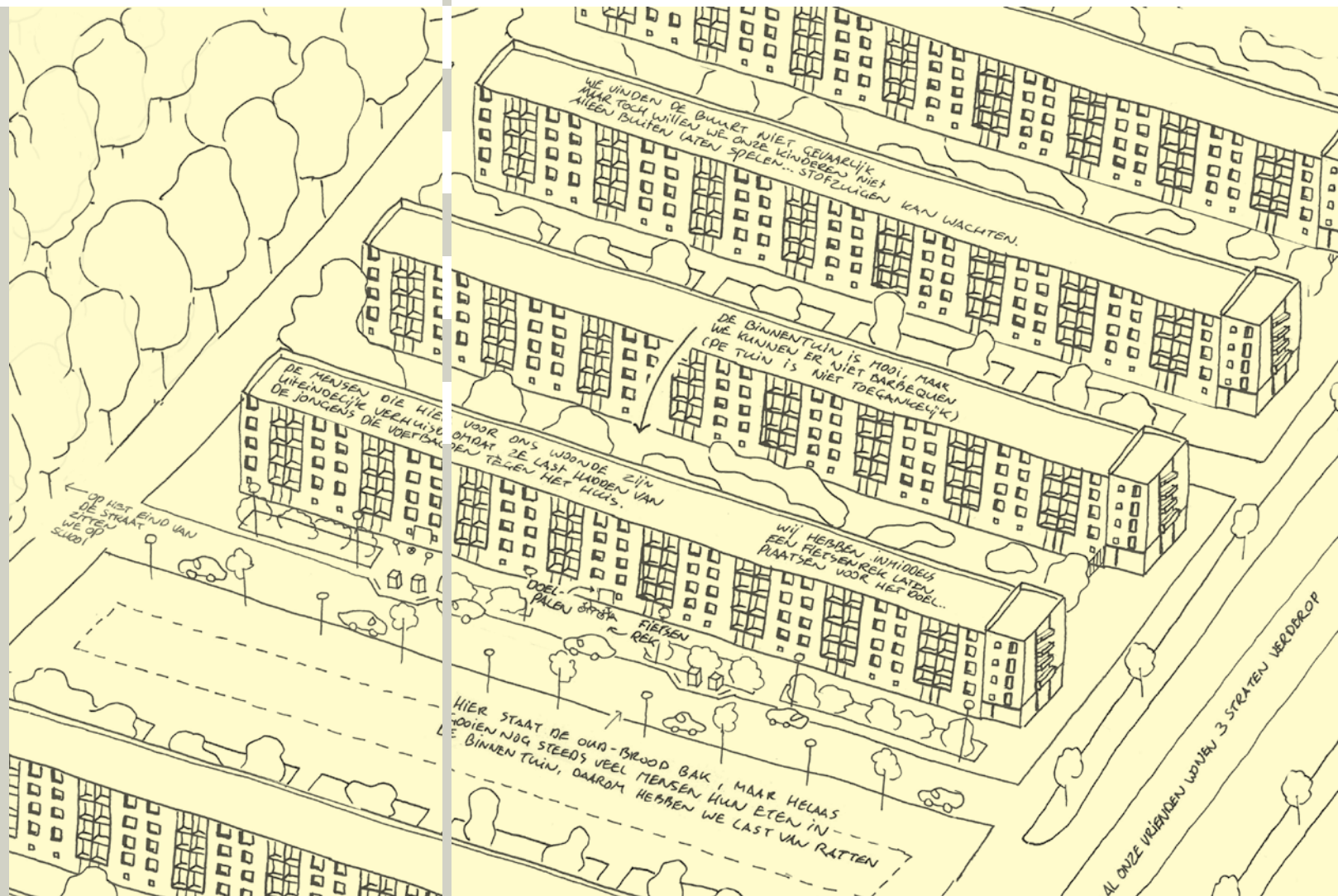
Het balkon aan de straatkant grenst aan de ouderslaapkamer. Het is te klein om op te zitten, maar groot genoeg om spelende kinderen in de gaten te houden, de was te drogen en de dekens uit te kloppen. De tuin aan de achterzijde is klein en grenst aan een 'kijktuin' waar je niet in mag, maar wel voor moet betalen.

5

Tussen binnen en buiten

Wonen aan een portiek heeft de voorkeur van de familie Bora omdat je dan je burens kent. Het is fijn dat de kinderen dichtbij huis buiten kunnen spelen, maar wel vervelend als de blinde buitenmuur aan de straatkant beneden als doel wordt gebruikt. De vorige bewoners zijn om die reden verhuisd. De oplossing was voor die plek een fietsenrek aan te vragen.

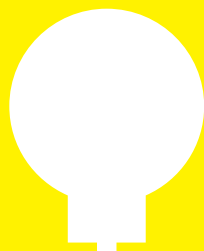
De 'mental map' van de buurt

Mevrouw Bora laat haar jongste dochter niet alleen buiten spelen, maar gaat mee naar de speelplaats. Het stofzuigen kan wel wachten, zegt ze. De speelvoorzieningen in de buurt zijn oud en roestig en daarom niet zo populair. Buitenspelen doen de kinderen vooral op de Cruijffcourt. Dat is geschikt voor alle leeftijden. Het is jammer dat het groen tussen de blokken niet toegankelijk is.

4

Voorwaarden voor flexibel gebruik

Het commentaar op flexibel gebruik van appartementen is vaak: 'Mensen veranderen de indeling toch niet meer al ze eenmaal naar een woning zijn verhuisd, zeker niet met kleine kinderen.' Maar de vraag is natuurlijk hoe dat komt. Ligt het voornamelijk aan de gezinnen of misschien toch ook aan de woning? En als dat laatste het geval is, hoe kunnen architecten hun werk dan beter doen, zodat gezinnen minder vast komen te zitten in hun appartementen?

Ruimte voor verandering

De indeling van een appartement, zeker in de huursector, wordt in de praktijk sterk bepaald door de plaats van de onveranderbare onderdelen, zoals de badkamer, het toilet, de keukens, de ramen en de verwarming. Daardoor zijn vaak alleen de resterende ruimtes, zoals de slaapkamers, de woonkamer en de gang of hal, geschikt voor flexibel gebruik.

Uit de gezinsportretten blijkt dat gezinnen de mogelijkheden daarin wel degelijk weten te vinden en te benutten. Ouders en kinderen wisselen geregeld van slaapkamer en gebruiken schuifdeuren in kamers-en-suite om verschillende functies tijdelijk of definitief van elkaar te scheiden: slapen, eten, werken, bezoek ontvangen, huiswerk maken, televisie kijken, enzovoorts. Eigenlijk zou elk gezinsappartement die mogelijkheid al standaard moeten hebben. Zolang het maar niet ten koste van de ruimte voor andere functies gaat.

Ruimte voor groei

Het ontbreken van ruimte om de groei van het gezin op een slimme en betaalbare manier op te vangen, is vaak een probleem. Gezinnen zijn behoorlijk inventief, maar willen natuurlijk liever geen kamers zonder daglicht of verwarming. En ze vinden het ook niet zo fijn als ze door elkaars slaapkamers heen moeten om gemeenschappelijke ruimtes te bereiken.

Tegelijkertijd kunnen of willen gezinnen niet verhuizen omdat ze gehecht zijn aan de buurt en op de huidige woningmarkt weinig kans hebben om iets beters te vinden. Om die patstelling te doorbreken zouden gezinsappartementen in de toekomst meer levensloopbestendig moeten zijn.

De uitdaging

Zorg ervoor dat de afmetingen van de ruimtes in de appartementen en de gevelindeling het mogelijk maken dat een woning kan meegroeien met een gezin in plaats van andersom.

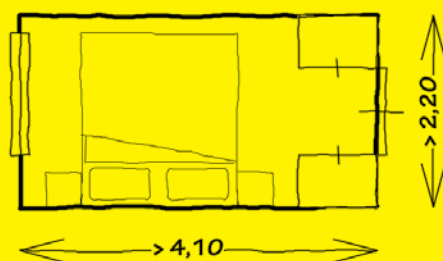
4 De juiste maten

Leuk, die ideeën over variabel gebruik en meegroeiende woonruimte. Maar hoe realiseer je die in appartementen waar- van de maten, de indeling en de plaats van ramen en deuren al vanaf de – digitale – tekentafel vastliggen? Architecten weten daar wel raad mee, blijkt uit onderstaande oplossingen.

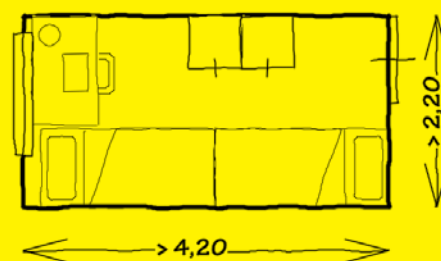
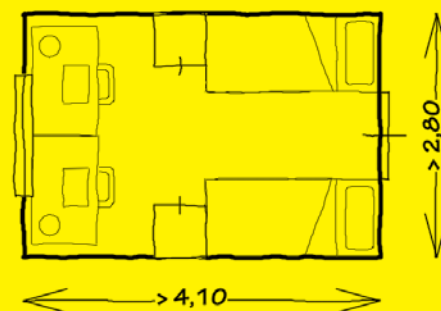
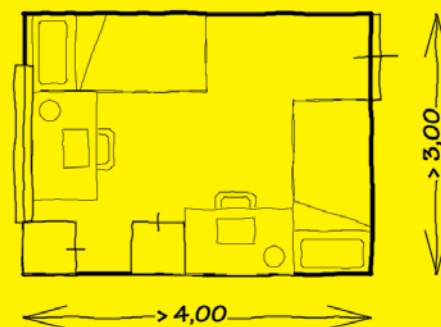
Ruimtes op maat

Theo Fambach en Gerard Kruunenberg hebben onderzocht welke minimale breedte ruimtes nodig hebben om een goede maat voor de ouderslaapkamer, gedeelde kinderkamer of woonkeuken mogelijk te maken.

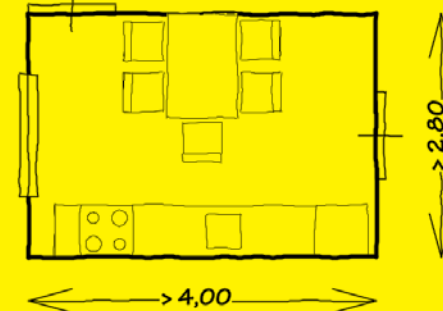
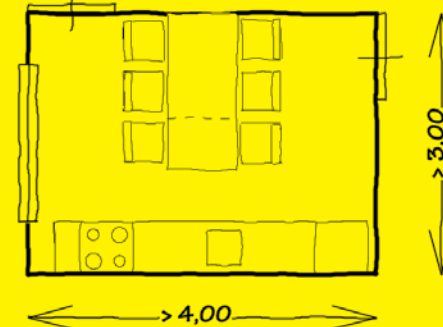
Ouderkamer

Kinderkamer

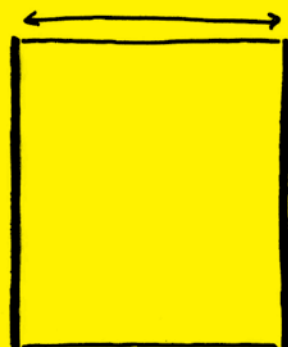

Woonkeuken

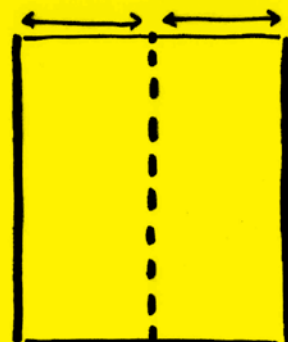

Beukmaten

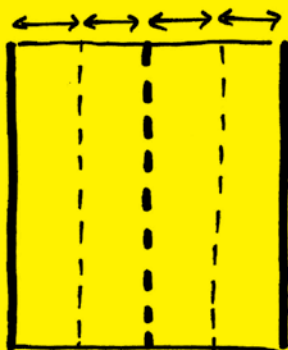
Peter Sas en Nicole Bemer hebben onderzocht welke mogelijkheden de standaardbreedte van tweemaal een beuk van 4,3 meter biedt voor flexibel gebruik van een appartement door een gezin. Dit casco heeft twee belangrijke voordelen. Ten eerste is het appartement zo breed dat er voldoende gevallengte is om meerdere ruimtes met daglicht te kunnen maken. Ten tweede leent de maat van 4,3 meter zich voor uiteenlopend gebruik en kan deze opgedeeld worden in twee bruikbare, kleinere kamers. In dit casco is zowel een strikte scheiding tussen privé-functies en representatieve functies mogelijk als een menging van die functies. Bovendien kan het wonen voor of achter plaatsvinden en is ook een 'doorzon'indeling mogelijk.

Gevallengte 8,6 m

Twee beuken 4,3 m

Vier beuken 2,15 m

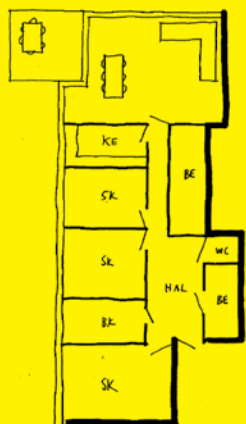

De flexibele hal

Deze oplossing van Jannie Vinke introduceert overmaat in de gang, waardoor flexibiliteit in het gebruik kan ontstaan.

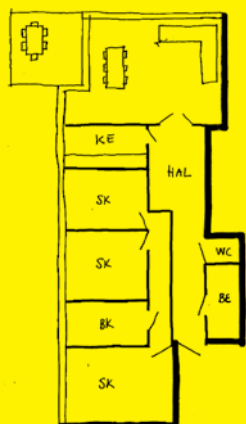
Flexibele basis layout - gebruiksoppervlak 98 m²

Variant - gesloten keuken / grote berging

Variant - grote hal / open keuken

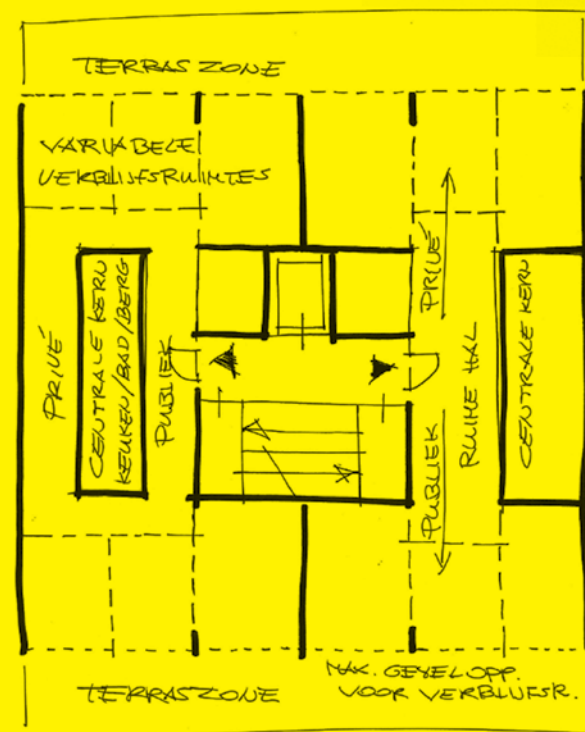
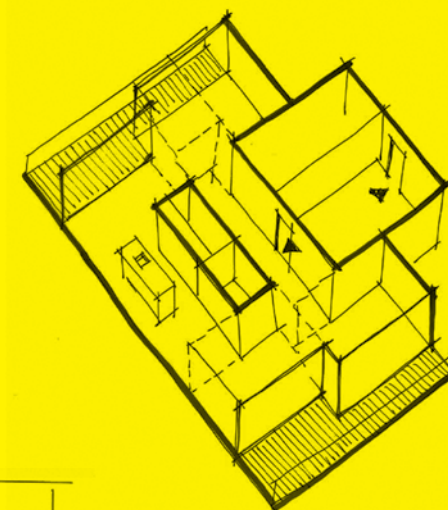
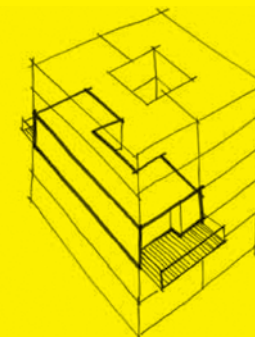
Variant - gesloten keuken / formeel en informeel gescheiden

Variant - 5 kamers

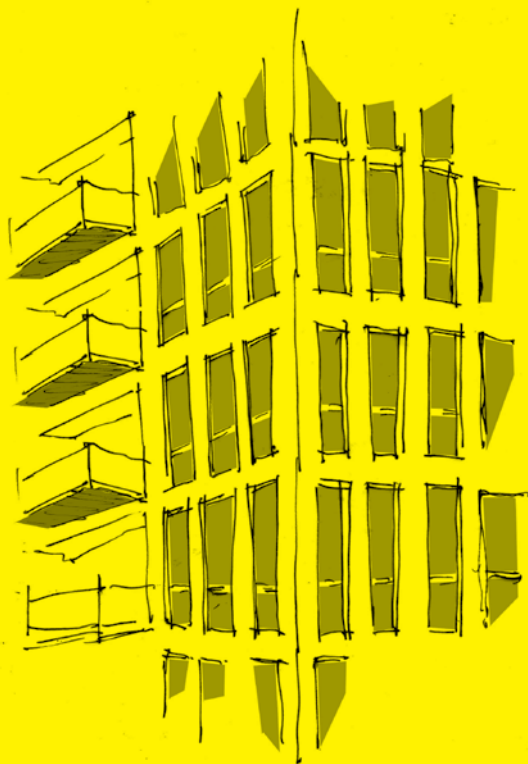
Centrale kern als opstap naar flexibel gebruik

In traditionele diepe plattegronden is de keuken en soms ook de badkamer aan de gevel gepositioneerd. Jannis Cappon schetst een oplossing voor diepe plattegronden, waarbij badkamer, keuken en toilet zijn geclusterd in een centraal in de woning gepositioneerde kern. Daardoor ontstaat een extra kamer.

Gevelindeling

Saskia Afman heeft zich verdiept in de gevelindeling. Door bij de plaatsing van ramen en deuren rekening te houden met flexibel gebruik, zijn veel meer indelingen mogelijk dan in een statisch ontwerp.

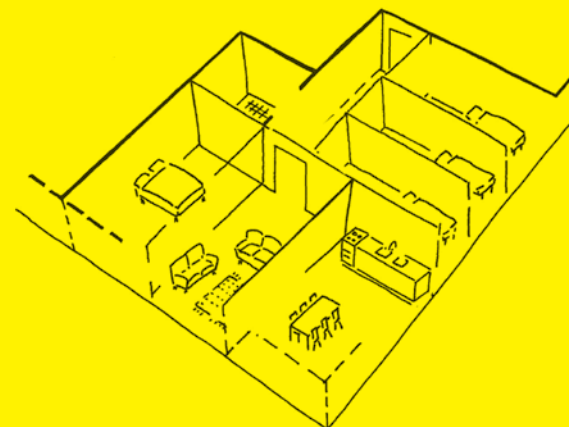
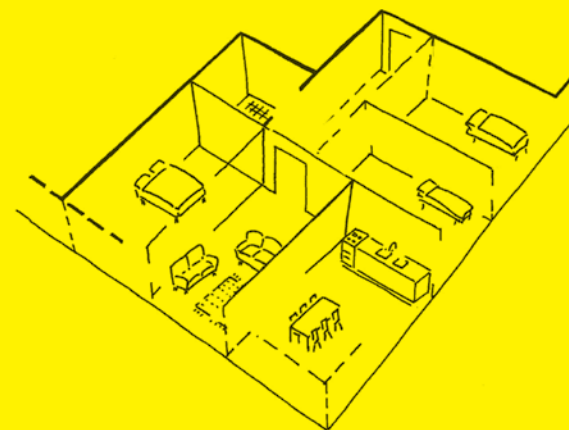
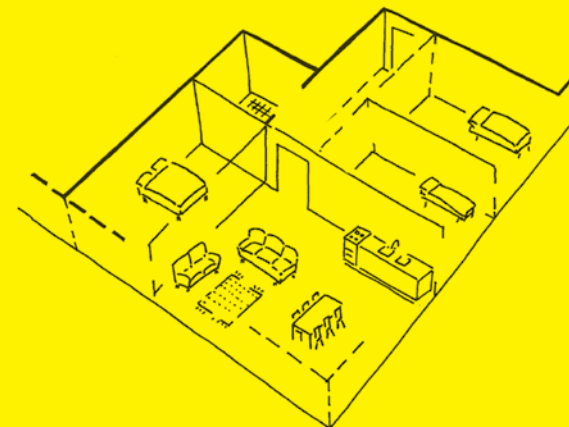
Fijnmazige gevel als oplossing voor flexibiliteit

Eenvoudig meer kamers maken door fijnmazige gevelindeling

Groeimodel

Carin ter Beek zocht naar de geschikte maten waarbinnen een meegroeiwoning gerealiseerd kan worden.

Met kinderen stel je andere eisen aan de stad

Ivan Nio over huiselijkheid, collectiviteit en publieke sfeer

Het combineren van een gezinsleven met een voorkeur voor het wonen in de stad kan lastig zijn, weet stedelijk onderzoeker Ivan Nio uit ervaring. Na de komst van hun eerste kind wordt het leven van ouders huiselijker. De publieke sfeer van de stad raakt wat op de achtergrond, ook al wordt de levendigheid en diversiteit van de stad gewaardeerd. Het is prettig om op de fiets naar het werk te kunnen of om in de buurt een bezoek te brengen aan een restaurant. Maar kleine kinderen hebben constant zorg nodig en de huishoudelijke taken stapelen zich op. Intussen houden vooral hoogopgeleide ouders er hoge verwachtingen over het gezinsleven op na, zoals cultuursocioloog Gabriël van den Brink (2007) constateert. Wanneer en waarom besluiten jonge ouders te verhuizen en wat zoeken ze dan?

Het gesprek over het wel of niet blijven in de stad begint meestal na de komst van het eerste kind. Steeds meer ouders met een stedelijke woongeschiedenis blijven met hun eerste kind in een appartement wonen. Dat wordt moeilijker als een tweede kind zich aandient. Voor veel ouders is dat het moment om toch te verhuizen omdat een bovenwoning met drie kamers dan echt te klein wordt. Sommigen houden het nog langer vol totdat de kinderen niet meer samen op één kamer kunnen slapen. Anderen behelpen zich met een berging op zolder die wordt omgebouwd tot slaapkamer, of met volkstuin aan de rand van de stad. Vermoedelijk dromen veel stedelijk georiënteerde ouders over een dubbele benedenwoning met een tuin in een straat met brede trottoirs waar hun kinderen kunnen spelen. Het aanbod is zo schaars dat die droom voor de meeste stadsgezinnen in de grote steden onbetaalbaar is. Dus moeten er compromissen worden gesloten en dan is het de vraag wat aanvaardbaar is. En dat is voor iedereen verschillend.

De stadswoning

Vanaf eind jaren zestig hebben gezinnen in Nederland voor een woonplek aan de stadsrand of buiten de stad gekozen. De groei-kernen en later de Vinex-locaties speelden in op de grote vraag naar grondgebonden wonen in een rustige woonomgeving. De stad was lange tijd niet in trek omdat het geen goede plek zou zijn om kinderen op te laten groeien. Steeds meer gezinnen kiezen nu echter bewust voor de stad. De ouders zijn vaak twee-verdieners die allerlei taken combineren en zowel op het gezin als op hun carrière gericht zijn. De stad is voor gezinnen weer aantrekkelijk als woonplek vanwege de nabijheid van werk, voorzieningen en sociale netwerken en vanwege de waardering voor stedelijkheid, zoals geografe Lia Karsten (2007) heeft aangetoond. Gaat de Nederlandse wooncultuur bij de stedelijke middenklasse nu lijken op die van de Parijse stadsgezinnen? Het idee bestaat dat Franse gezinnen sterker gericht zijn op de publieke sfeer en vaker in de stad blijven wonen. Huishoudelijke taken besteden ze uit en de hectiek van het stedelijk wonen compenseren ze met een buitenverblijf. Voor een gemiddeld gezin zijn steden als Parijs of Londen echter te duur. Het is inmiddels een privilege om met een gezin in deze steden te wonen. Stedelijk wonen is leuk voor wie het zich financieel kan veroorloven of voor wie genoeg neemt met een studio.

Vergeleken met grote steden in het buitenland is het in de Randstad nog relatief gemakkelijk om met een gezin in de stad te wonen. De meeste stadsgezinnen wonen in een appartement. Sommige zouden wel groter willen wonen. In Nederland lijkt bij stadsgezinnen de stadswoning in een rustige straat op loopafstand van voorzieningen favoriet. Om die reden wijken veel Amsterdamse stadsgezinnen uit naar Haarlem. Daar zijn nog stadswoningen met een tuin te vinden op loopafstand van een stadsstraat. De stadswoning is in het collectieve geheugen het archetypische huis voor het stadsgezin. De stadswoning - dat kan ook een dubbele benedenwoning zijn - faciliteert een leefwijze waarin de private en de openbare dimensie van de stad op elkaar betrokken zijn. De aantrekkingskracht schuilt in de ruimtelijke kwaliteit van de diverse ruimten waarin het dagelijkse gezinsleven zich kan afspelen, zoals een woonkamer met een hoog plafond, een tuin, een zolder en een overgang van de woning naar het trottoir via de eigen voordeur. Ook stadsgezinnen zoeken naar een schuilplaats in een hectisch leven, naar wat de filosoof Bachelard de 'droom van de hut' heeft genoemd. De rijtjeswoning in een buitenwijk is voor velen een betaalbaar alternatief, ook al is het vaak een slap aftreksel van die stadswoning. De maat is krap en de levendigheid om de hoek is ver te zoeken. Dat maakt de opgave van het stadsappartement interessant, want aan de stadswoning hangt voor velen een te hoog prijskaartje. Het ligt niet in de lijn van de verwachting dat gezinnen massaal hun voorkeur voor een grondgebonden woning opgeven. Maar met het oog op de grote belangstelling voor stedelijk wonen kan het appartement een aanvaardbaar compromis zijn.

Functionaliteit versus identiteit

Appartementen hebben bij gezinnen een slechte naam. Ik ken het dilemma. Gedurende een aantal jaren heb ik in een drie-kamerappartement op de dertiende verdieping gewoond met een fenomenaal uitzicht op de stad. Met z'n tweeën ging dat prima. Maar met een kind was het niet praktisch. Een werkkamer moesten we opgeven voor de kinderkamer. Zonder toezicht durfden we ons kind niet op het balkon te laten spelen. Een complex met 170 appartementen brengt ook een zekere anonimiteit met zich mee. We lieten onze zoon niet alleen de lift nemen en zonder begeleiding konden we hem niet buiten op straat laten spelen.

Afbeelding 1: Wonen op de dertiende verdieping van een galerijflat in Amsterdam-West

En toen begon de zoektocht naar een oplossing voor verschillende en vaak tegenstrijdige wensen om in de stad te blijven en tegelijkertijd meer ruimte te hebben. We zochten een woning met vier kamers. Wij zijn uiteindelijk verhuisd naar een patiowoning in Slotervaart op fietsafstand van stedelijke voorzieningen, in een compacte wijk ontworpen door Mecanoo. Het is een van die inmiddels half vergeten experimenten uit het begin van de jaren negentig waar laagbouw in hoge dichtheid is gerealiseerd. De krappe verkaveling is gecompenseerd met een ruime groene collectieve ruimte. De tuinwijkachtige opzet geeft kinderen veel vrijheid. Naast de schommels en de grasvelden waarop ze kunnen voetballen zijn er struiken waar ze zich in kunnen verstoppen en bomen waar ze in kunnen klimmen. Als doorgewinterde stadsgezinnen een bezoek aan ons brengen en ons zoontje neemt hun kinderen mee naar buiten, dan is vaak de verontruste reactie of het wel veilig spelen is op straat. Stadskinderen van zes jaar blijken dan nog nooit zelfstandig buiten te hebben gespeeld.

Afbeelding 2: De nieuwe woonomgeving van de familie Nio in een tuinwijkachtige omgeving in Amsterdam-West

Jane Jacobs en Richard Sennett stelden dat het goed zou zijn voor de ontwikkeling van kinderen als hun speelgebied niet afgezonderd is, maar voor een groot deel ligt op het terrein van de volwassenen, zodat ze leren met andere mensen om te gaan. Stedelijk georiënteerde ouders waarderen wel de nabijheid van voorzieningen en de stedelijke levendigheid, maar ze laten kinderen niet zonder toezicht zelfstandig op straat spelen. Daarom zijn zoveel stadsgezinnen op zoek naar een getemde publieke sfeer, naar een 'stedelijkheid in de luwte'. Dat is de rustige stedelijkheid van de stadswijk nabij het centrum en niet de stedelijkheid van het stadscentrum. Het moet niet alleen rustig zijn, ook het wonen temidden van gelijkgestemden is voor veel stadsgezinnen een belangrijke voorwaarde. Het wonen in de stad heeft ook een symbolische dimensie. Een belangrijke reden om in de stad te blijven wonen is identiteit en distinctie. Over de buurt en over de architectuur van de woning moet een interessant verhaal te vertellen zijn. Met de keuze voor de stadswijk kan men zich onderscheiden van de massa die voor het comfort van de buitenwijk kiest.

Typen stadsgezinnen

Over welk stadsgezin hebben we het eigenlijk? Op basis van kenmerken als inkomen, samenstelling van het huishouden en leeftijd van de kinderen en de ouders zijn er grote verschillen. Onafhankelijk van die variabelen maakt elk gezin ingewikkelde afwegingen tussen gezinsleven en werk, en ook tussen wensen van de partners. Die afwegingen gaan over wel of niet thuis werken, over de verdeling van arbeid en zorg tussen partners en over de beschikbaarheid van tijd en geld. Het moderne onderhandelingshuishouden betekent ook dat rekening wordt gehouden met de inbreng van alle gezinsleden. Elke fase in het gezin leidt tot andere eisen aan de woning en de buitenruimte. Als kinderen de 4 jaar zijn gepasseerd en vaker buiten willen spelen is dat voor de meeste gezinnen een reden om te zoeken naar een huis met een tuin. Vanaf hun twaalfde lijkt de directe buitenruimte minder belangrijk te worden. Kinderen worden zelfstandiger, hun ruimtelijke mobiliteit neemt toe. Aan de andere kant hebben pubers meer ruimte in huis nodig zodat ze vrienden kunnen uitnodigen, zonder dat de privacy van henzelf en andere gezinsleden in het gedrang komt. Dan biedt een woning met een zolder, een kelder of een extra kamer weer uitkomst. De grote verandering vindt plaats als de kinderen het huis uit gaan. Dan blijven de ouders zitten met lege kamers.

De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor de leefstijl van gezinnen. Sommige gezinnen kiezen immers voor een buitenwijk, anderen voor een stadswijk. Hun leefstijl of culturele voorkeur zou doorslaggevend zijn voor die keuze. Terwijl in Amsterdam veel sociaal-geografisch onderzoek is verricht naar hoogopgeleide stadsgezinnen, hebben andere steden ook bureaus als SmartAgent ingeschakeld. Uit die onderzoeken komt vaak als overheersend beeld naar voren dat stadsgezinnen een uitgesproken voorkeur hebben voor een levendige en diverse stadswijk. Maar daarnaast blijken er ook andere typen stadsgezinnen te zijn, zoals stadsgezinnen voor wie status belangrijker is, expatgezinnen en eenoudergezinnen (Gemeente Den Haag, 2011). De groep stadsgezinnen is divers, ook in sociaal-economisch opzicht. Een groeiende groep bestaat uit gezinnen met lage inkomens en gezinnen die zijn aangewezen op de huursector. De opgave voor het stadsappartement ligt daarom in het spanningsveld tussen een flexibel gezinsappartement dat leefstijlbestendig is en het bepalen en ontwerpen van ruimten

die essentieel zijn voor de levenswijze van bepaalde groepen. Stadsgezinnen hebben behoefte aan privacy, maar krijgen ook een sterkere collectieve oriëntatie dan zonder kinderen. De meeste gezinnen ontkomen niet aan het regelmatige contact met andere gezinnen. Hun lokale oriëntatie wordt sterker. Het schoolplein en de speelplaats worden ontmoetingsplekken voor ouders. Wat alle gezinnen gemeen hebben is dat zowel de veiligheid en netheid van de woonomgeving als de pragmatische collectiviteit met burens belangrijker wordt. Kinderen komen bij elkaar over de vloer. Ouders wisselen kennis uit over de opvoeding en over andere praktische zaken. Ze passen op elkaars spelende kinderen. Voor werkende ouders en eenoudergezinnen is wederzijdse hulpverlening een uitkomst. De collectiviteit kan zich zowel voordoen in de straat en het blok als op scholen, verenigingen en clubjes waar gelijkgezinde ouders gebruik van maken. De kwaliteit van een appartement wordt mede beoordeeld op basis van die uiteenlopende collectieve domeinen.

Routines en plekken

Het eerdere onderzoek van heren 5 naar het gezin in de stad geeft aan dat een appartement pas aantrekkelijk is als aan een aantal voorwaarden is voldaan met het oog op alledaagse routines zoals slapen, eten, spelen, studeren, wassen, spullen opbergen, et cetera. Een huis is niet alleen een plaats, maar ook 'een geheel van handelingen', zoals Patricia de Martelaere (1997) het heeft omschreven. Alledaagse routines verlopen echter niet alleen maar harmonieus, er zijn altijd wrijvingen binnen een gezin doordat het gezamenlijke gebruik van ruimten conflicten oplevert. De opgave voor het stadsappartement omvat eigenlijk een verkenning naar de ruimtelijke consequenties van veranderde levenswijzen en verhoudingen binnen het moderne stadsgezin. Volwassenen en kinderen eisen hun eigen ruimte en momenten in het huis op. Een lastige opgave is het spanningsveld tussen collectiviteit en individualiteit. Aan de ene kant kan er de wens zijn om een ruimte met het hele gezin te delen, anderzijds is er het verlangen naar een eigen plek en privacy. Alhoewel volgens het SCP (2011) in Nederland de avondmaaltijd nog altijd een belangrijk gezinsmoment is, zullen ideaal en realiteit bij veel stadsgezinnen waarin iedereen een drukke agenda heeft, uiteen lopen.

Routines zijn ook aan veranderingen onderhevig en er is geen eenduidige oplossing voor de verlangens van diverse stadsgezinnen. Een succesfactor is wel veel kamers. Dat garandeert flexibiliteit, de mogelijkheid om binnenshuis te verhuizen, al naar gelang de gezinsfase en of ouders wel of niet thuis werken.

De meeste stadsgezinnen hebben te maken met tegenstrijdige eisen en woekeren met beperkte budgetten en weinig ruimte. De eisen zijn ook gecompliceerd omdat stadsgezinnen allerlei taken combineren in de woning. De noodzaak om compromissen te sluiten betekent dat sommige ruimten in het stadsappartement meerdere functies en betekenissen zullen hebben. Het gebruik van bepaalde kamers of plekken in de woning is ook geordend in de tijd. Overdag kan de woonkamer het domein zijn van kinderen en 's avonds van volwassenen. De keuken en de woonkamer kunnen gedurende de dag collectief of individueel gebruikt worden. De routines en de knelpunten die dagelijks ontstaan moeten inzet zijn van het ontwerp. Daarom is het goed om bijvoorbeeld na te gaan hoe kinderen vanuit hun slaapkamer zelfstandig naar een speelplek kunnen lopen, hoe de wekelijkse boodschappen vanuit de auto in de koelkast zijn te krijgen en hoe de representativiteit van het huis tegenover bezoekers kan samengaan met rommelige speelplekken.

Het gaat niet alleen maar om een appartement dat voldoet aan de eisen van het gezinsleven. Het gaat om de wisselwerking tussen het private, collectieve en publieke domein. Stadsgezinnen zoeken een woonarrangement dat bestaat uit een woning, een collectieve buitenruimte, parkeerplaats, school en andere voorzieningen, de ligging in de stedelijke omgeving, het karakter van het gebouw en de sociale samenstelling van het complex. Het verbouwen van een kantoor tot appartementen is dus niet zonder meer interessant voor stadsgezinnen. Het is ook absurd dat veel appartementencomplexen die de afgelopen jaren zijn gebouwd geen balkon hebben en niet beschikken over een collectieve buitenruimte. Door collectieve tuinen aantrekkelijker te maken kunnen appartementencomplexen beter inspelen op stadsgezinnen.

Een groot voordeel van een appartement in de stad is de nabijheid van een publiek domein met voorzieningen. Toch wordt de stad vaak te beperkt opgevat, alsof die uitsluitend uit vooroorlogse wijken zou bestaan. Terwijl er ook elders mogelijkheden

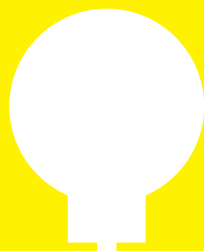
zijn om appartementen voor gezinnen te realiseren, zoals in naoorlogse wijken. Groene stedelijke woonmilieus kunnen interessante plekken zijn voor collectief georiënteerde stadsgezinnen en voor twijfelende gezinnen die niet hoogstedelijk zijn maar ook niet suburbaan. In de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam zijn in de afgelopen tien jaar wel veel appartementen en eengezinswoningen gebouwd, maar er is niet nagedacht over hoe de bewoners gebruik maken van de stad. Voor stadsgezinnen is een goede school essentieel, maar het gaat ook om dat bakkertje om de hoek, een copyrette in de buurt, een leuk café met een terras, een speeltuin en een stadspark. En die zijn er dan te weinig of hebben onvoldoende kwaliteit. Thuis zijn speelt zich niet alleen in een woning af. Thuis zijn omvat ook de buurt en de stad. Stadsgezinnen willen zich ook prettig voelen in het publieke domein. Je thuis voelen betekent beschikken over plekken waar je naar toe kunt gaan met en zonder kinderen. En je op je gemak voelen bij andere ouders.

Alternatief

Referenties voor aantrekkelijke wijken en buurten voor stadsgezinnen zijn er in Amsterdam volop. Naast gevestigde buurten, zoals de Watergraafsmeer met z'n mooie straten, zijn er inmiddels genoeg interessante projecten waar men naar kan verwijzen: het GWL-terrein, het Java-Eiland en het Funen. Er zijn ook buurten in opkomst voor stadsgezinnen, zoals Bos en Lommer en Slotervaart. Twee jaar geleden is in de Delflandpleinbuurt het complex Tuinstede gebouwd met op de begane grond maisonnettes. Deze woningen van 140 vierkante meter waren snel verkocht aan stadsgezinnen. Ze hebben drie slaapkamers, een eetkeuken aan de straatkant en een woonkamer met hoge plafonds en een terras aan de achterzijde. Ruimtelijk bieden deze appartementen een luxe die ontbreekt in de meeste eengezinswoningen. Voor ons was zo'n appartement een alternatief geweest. Weliswaar zonder grasveld met klimbomen in de buurt, maar wel met een breed trottoir en veel voorzieningen op loopafstand.

5

Tussen binnen en buiten

Wie in een appartement woont, heeft vaak meer dan één voordeur: behalve de eigen voordeur ook de buitendeur van het complex. Het gebied daartussen kan kort of lang en persoonlijk of anoniem zijn, afhankelijk van de grootte en de opzet van het gebouw. In ieder geval moeten bewoners van appartementen trappen, liften, portalen en soms ook gangen met bergingen delen.

Die gemeenschappelijke ruimtes zijn vooral bedoeld om zo snel mogelijk van A naar B te komen. Het heel en schoon houden ervan is voor eigenaren vaak een hele toer. Het is niet de bedoeling de weg naar buiten, of naar binnen, als verblijfsruimte te gebruiken. Je mag er geen eigen kasten neerzetten voor het opbergen van spullen en je mag er geen fietsen stallen. Kinderen mogen er niet spelen bij slecht weer en tieners mogen er niet in groepjes 'rondhangen', hoe aantrekkelijk dat ook is als ze bezig zijn hun eigen weg in de wereld te vinden. De vraag is of er op de weg van binnen naar buiten een compromis te vinden is tussen de belangen van beheerders en de belangen van kinderen.

Spelen

Een nadeel van het wonen in een appartement is dat kleine kinderen niet buiten kunnen spelen, tenzij er een flink, beschut balkon, een loggia, veranda of dakterras beschikbaar is. Met als gevolg dat ouders of andere volwassenen altijd mee moeten naar beneden, naar de gemeenschappelijke tuin of speeltuin. Kinderen vanaf een jaar of zes kunnen wel zelfstandig buiten spelen, zolang ze maar makkelijk vanuit het appartement in het oog zijn te houden. Boven de derde verdieping wordt dat al een probleem. Spelen op de galerij of in het trappenhuis geeft vaak overlast en gedonder met de burens. Iedereen vindt dat kinderen meer moeten kunnen bewegen, maar de vraag is of dat ook thuis kan.

Lucht en licht

Om de een of andere onbegrijpelijke reden is buitenruimte voor appartementen een tijdlang niet verplicht geweest. Alsof de moderne mens thuis geen plek meer nodig heeft om even in de buitenlucht te zijn. En dan niet alleen om te roken. Contact met de burens en ogen op straat zijn belangrijk voor het thuisgevoel en de ervaring van veiligheid. Gelukkig is buitenruimte bij appartementen volgens het laatste Bouwbesluit weer verplicht. Waar moet je anders thuis van lucht en licht genieten, energiebewust de was drogen

of zomers samen buiten eten? Niet voor niets zijn in de oude binnensteden de platte daken zo in trek. Wat dat betreft zijn we net vogels die over de rand van hun nest willen kijken.

Een harde overgang

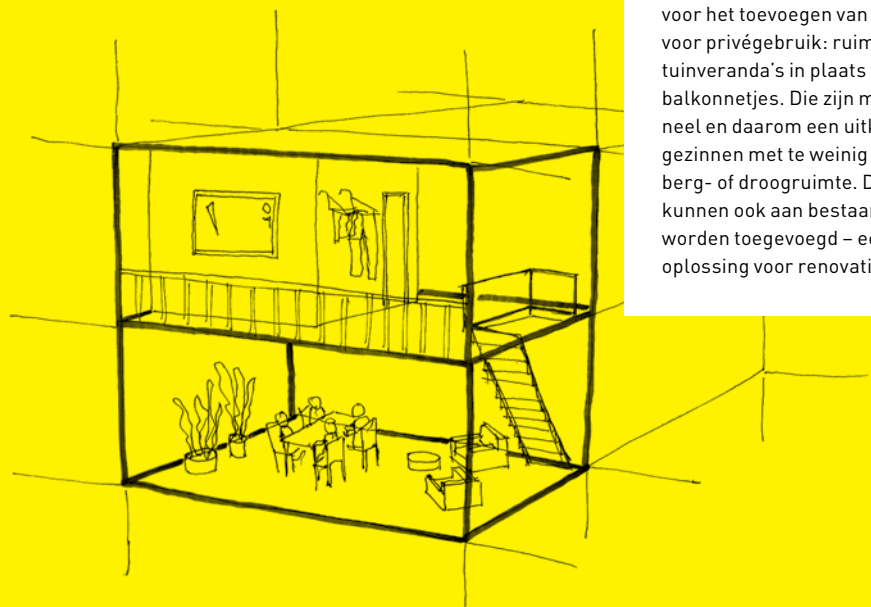
In appartementengebouwen is er vaak een abrupte overgang van binnen naar buiten. Achter de eigen voordeur is alles zacht en warm, maar op weg naar buiten overheersen de harde materialen waardoor het niet prettig spelen is. Open je de voordeur van het complex, dan wordt aan die harde materialen het gevaar van het verkeer toegevoegd. Dat maakt het niet aantrekkelijk om naar buiten te gaan. Een achterdeur naar een binnentuin of speelplaats kan kinderen een 'sluiproute' voor buitenspelen bieden.

De uitdaging

Zoek oplossingen die de overgang van binnen naar buiten voor kinderen meer geleidelijk maken en die het spelen en ontmoeten dicht bij de eigen voordeur kunnen bevorderen. Houd rekening met het beheer, de veiligheid en het belang van andere bewoners.

5 In- en uitvliegroutes

Een huis is eigenlijk een nest. Ouders verzorgen er hun kleintjes en helpen ze om stap voor stap de wereld te verkennen. Als ze zelfstandig genoeg zijn, vliegen ze voorzichtig uit. Eerst blijven ze nog dicht bij huis, onder toezicht oog van hun ouders. Later vliegen ze steeds grotere rondes in de omgeving. Goede gezinsappartementen bevorderen dat proces van 'leren vliegen' doordat er goede in- en uitvliegroutes voor verschillende leeftijden zijn.

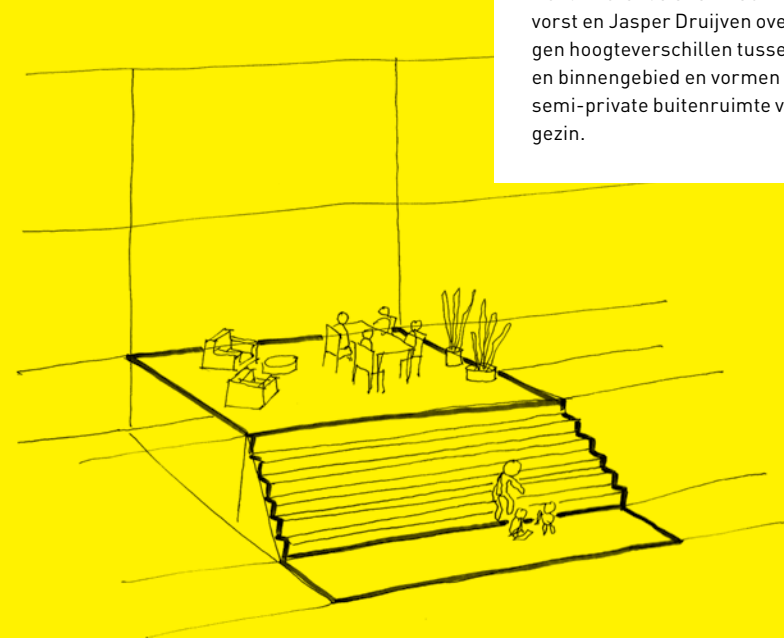
Gestapelde tuinveranda's

Naomi Hoogervorst en Jasper Druiven bedachten een oplossing voor het toevoegen van buitenruimte voor privégebruik: ruime gestapelde tuinveranda's in plaats van minuscule balkonnetjes. Die zijn multifunctioneel en daarom een uitkomst voor gezinnen met te weinig speel-, zit-, berg- of droogruimte. Deze veranda's kunnen ook aan bestaande gebouwen worden toegevoegd – een ideale oplossing voor renovatieprojecten.

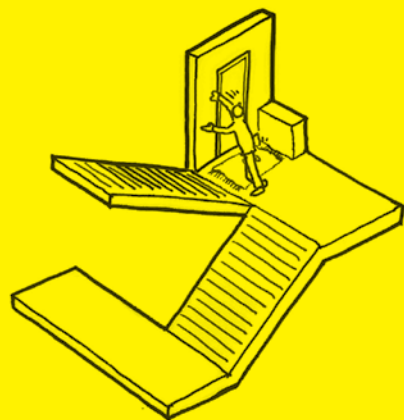
Straatbalkons

Voor een geleidelijke overgang van binnen naar buiten bedachten Naomi Hoogervorst en Jasper Druiven balkons die op de straat uitkomen. Ook deze kun je toevoegen aan bestaande bouw.

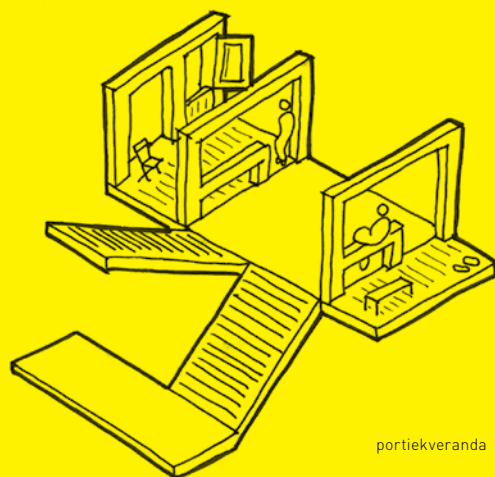

Tuinveranda's

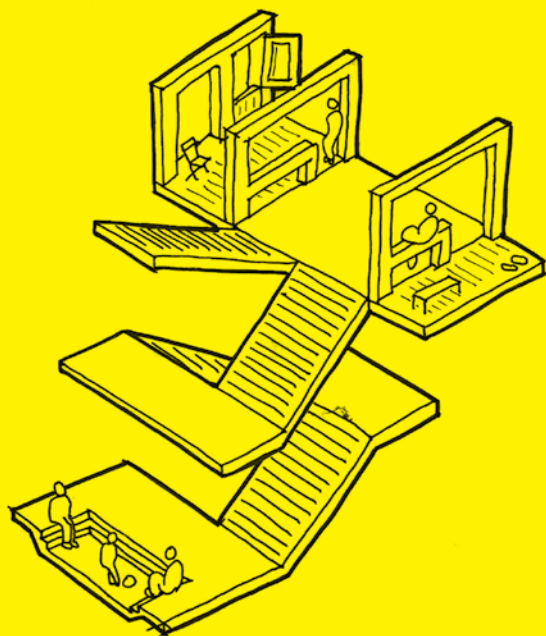
De tuinveranda's van Naomi Hoogervorst en Jasper Druiven overbruggen hoogteverschillen tussen woning en binnengebied en vormen een semi-private buitenruimte voor het gezin.

gebruikelijk portiek

portiekveranda

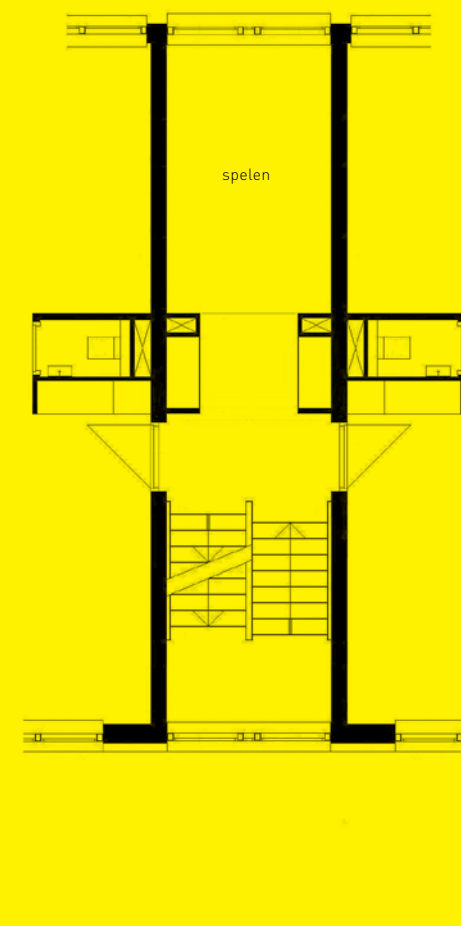
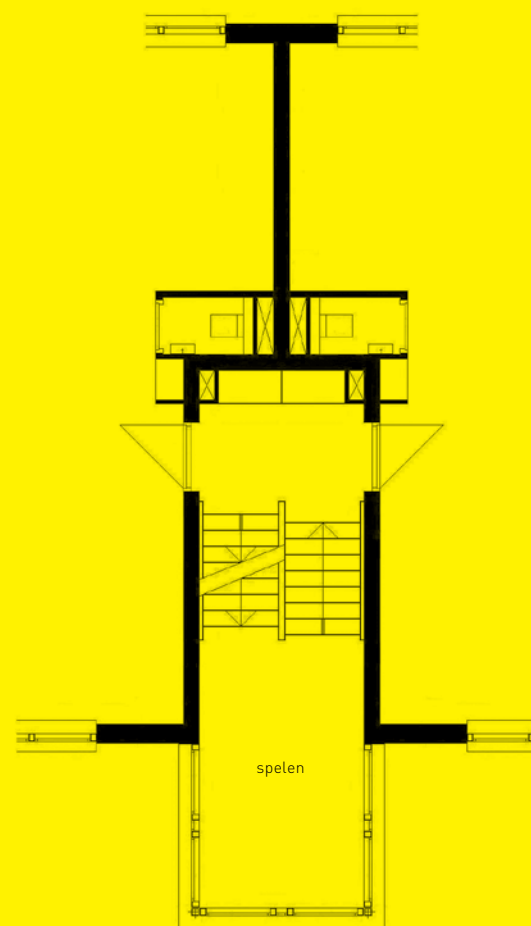
portiekveranda met bordesspeelplaats

Portiekveranda's en bordesspeelplaatsen

Jeroen Atteveld bedacht de portiekveranda, een zone in het trappenhuis bij de voordeur van het appartement waar kinderen kunnen spelen en bewoners elkaar kunnen ontmoeten. Ook in het trappenhuis kan er een bordesspeelplaats worden toegevoegd.

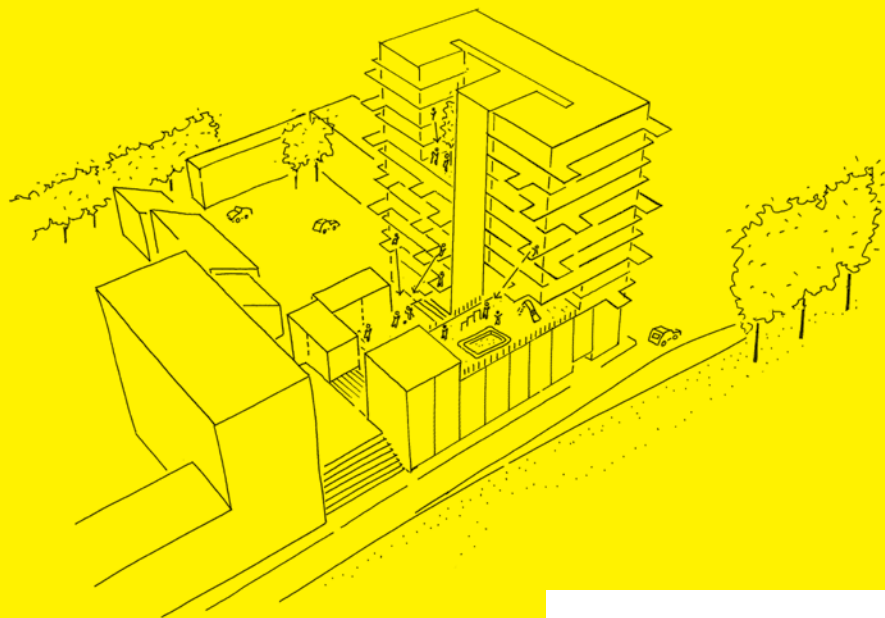
Trappenhuis-speelplaatsen

Voor het spelen in het trappenhuis vonden Gerard Kruunenberg en Theo Fambach een oplossing in de vorm van trappenhuis-speelplaatsen met glazen wanden.

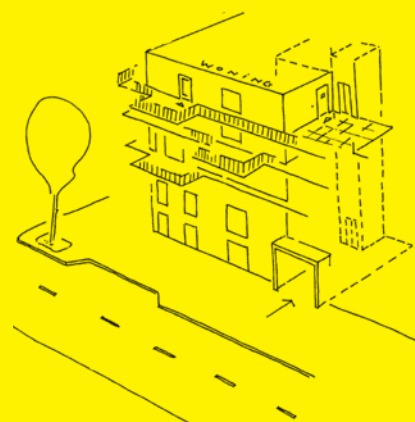
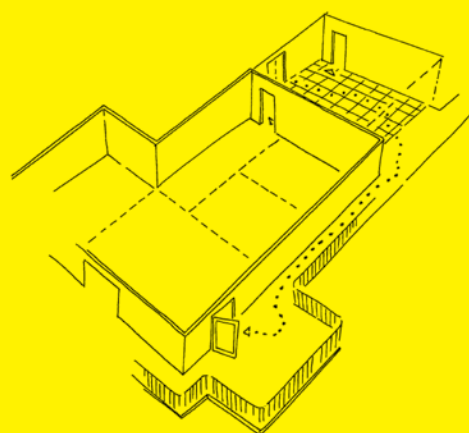
Boven het maaiveld

Carin ter Beek wijst op de mogelijkheden van hoger gelegen speelplekken.

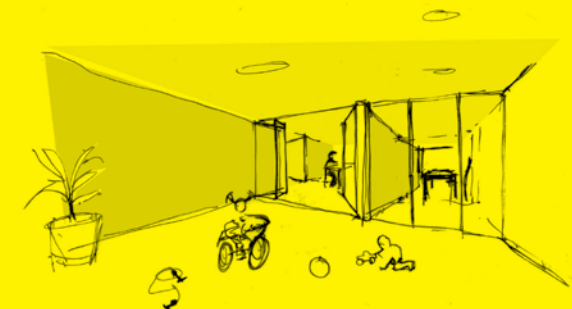
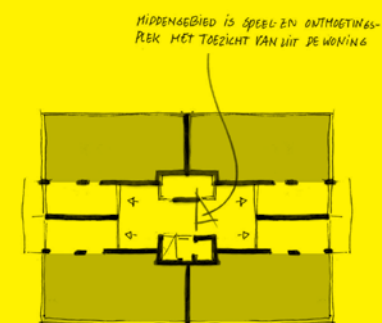
Via de achterdeur

Carin ter Beek introduceert een achterdeur in het appartement om een informeel gebied aan de gevel te scheppen waar ruimte is voor ontmoeting en spel.

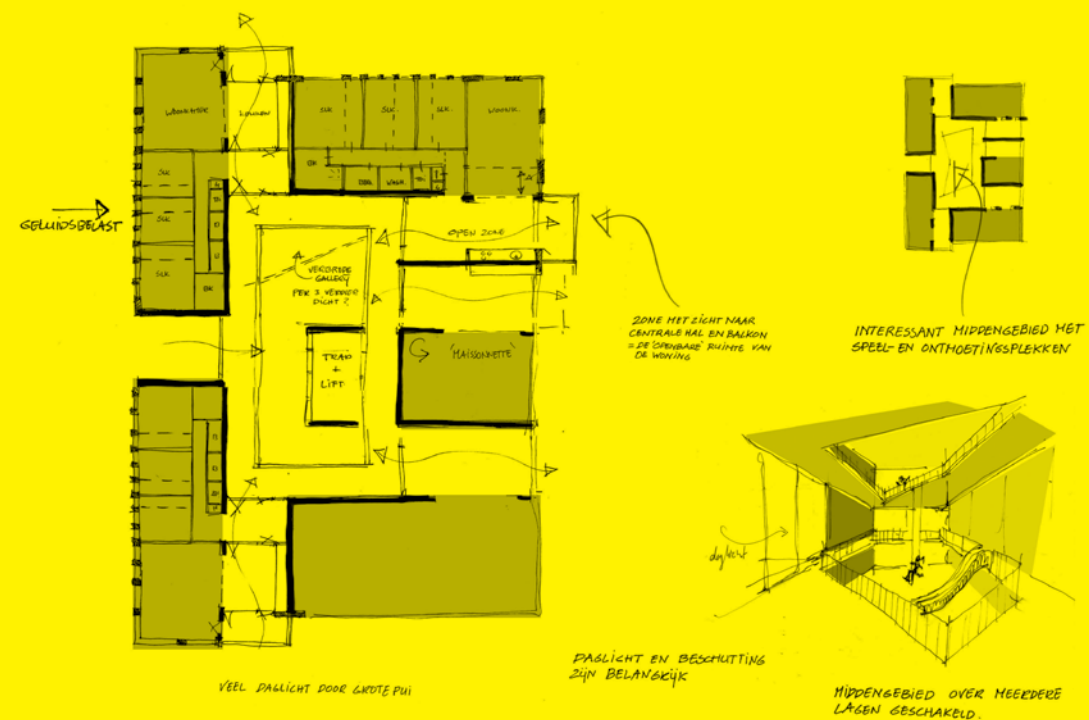
Voor je eigen voordeur

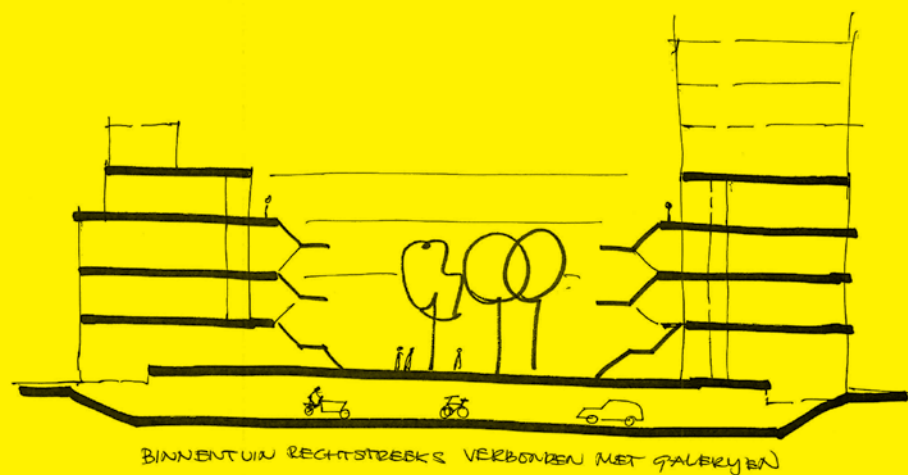
Saskia Afman schetst mogelijkheden om in de verkeersruimte van een appartementengebouw overdekte speelruimte te creëren.

BREED TE OPENEN PUIEN NAAR CENTRALE HAL

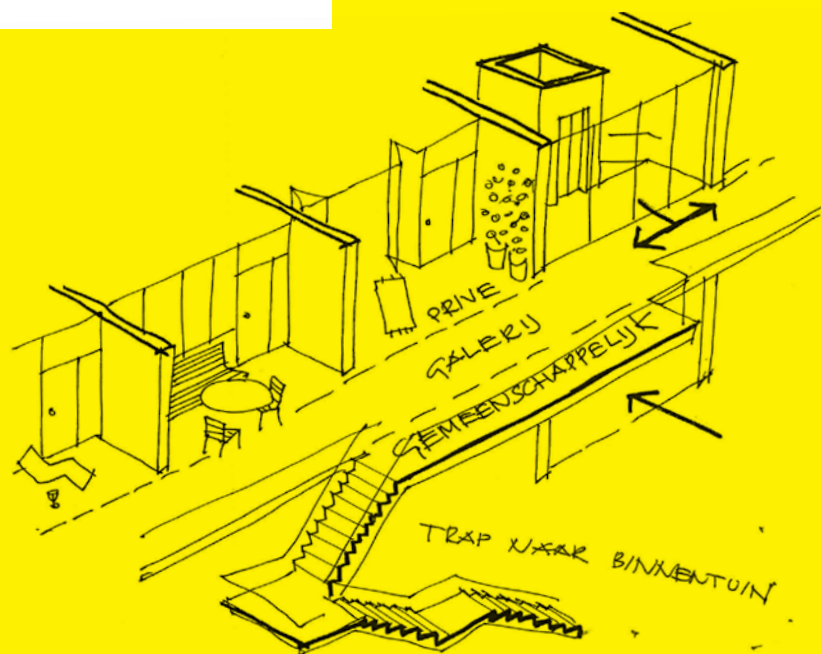
VEEL GLAS IN ENTREEPUI WAARDOP GOED ZICHT OP DE HAL TOEGELIJK IS

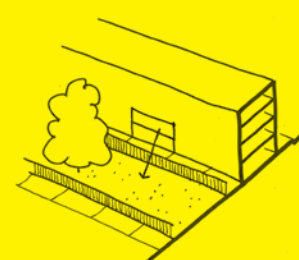
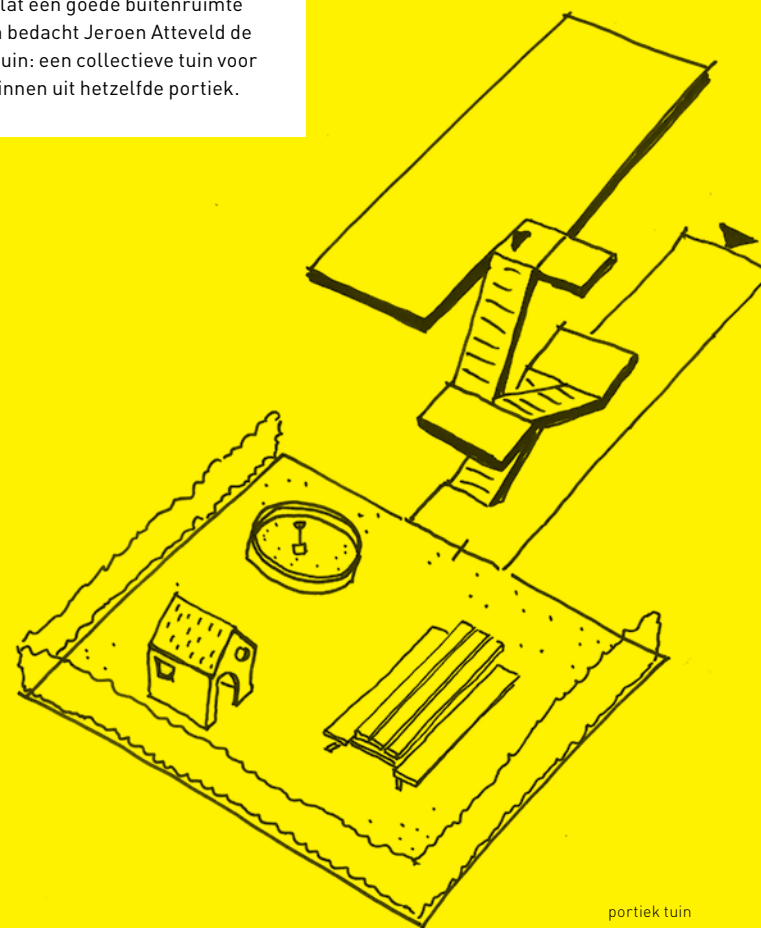
De gemeenschappelijke tuingalerij

Peter Sas en Nicole Bemer introduceren een galerij ter overbrugging van de gezinsappartementen naar de gemeenschappelijke tuin. Zo ontstaat een informele route voor bewoners.

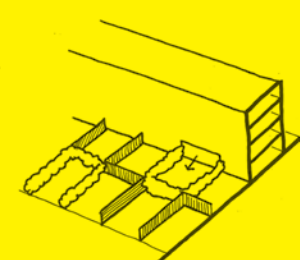

De portiektuin

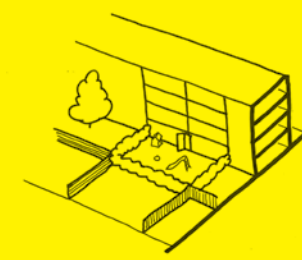
In een portiekflat komt een beperkt aantal woningen op dezelfde entree uit. Veel gezinnen hebben dat liever dan een galerijflat. Maar ook in een portiekflat is de buitenruimte vaak een probleem. Om elk gezin in een portiekflat een goede buitenruimte te geven bedacht Jeroen Atteveld de portiektuin: een collectieve tuin voor alle gezinnen uit hetzelfde portiek.

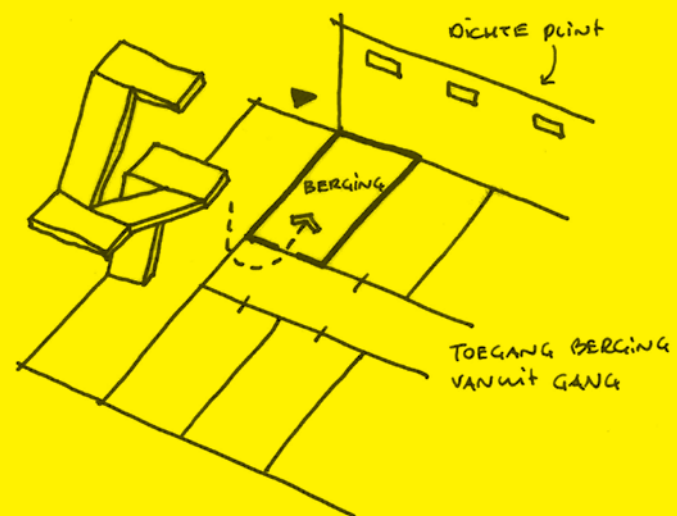
collectieve kijktuin

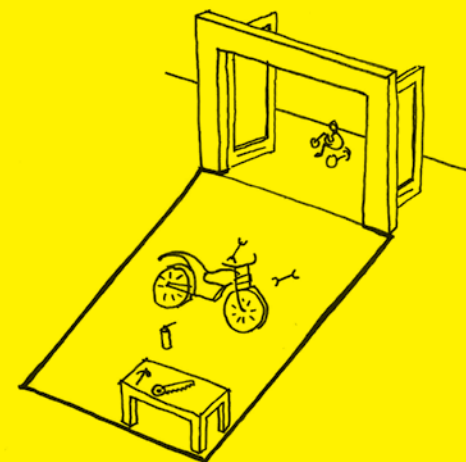
privé tuinen

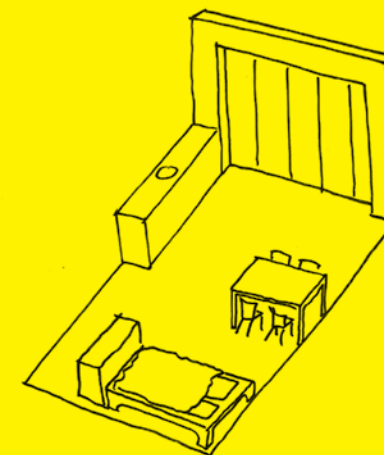
portiektuin

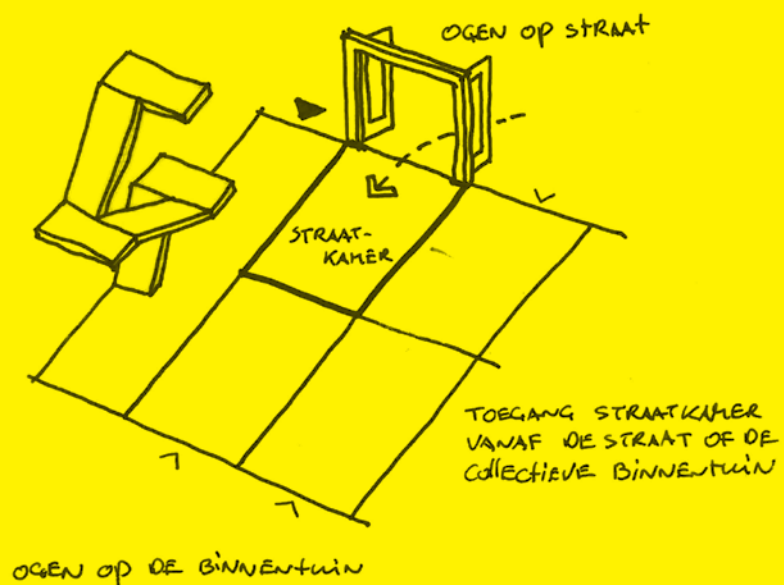
traditionele bergingen met dichte plint, van binnenuit bereikbaar

kluskamer - een oogje in 't zeil houden vanaf de klusberging (2-6 jaar)

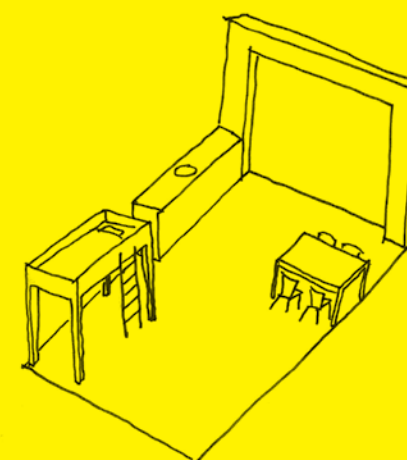

logeerkamer - kamer oppas oma (7-12 jaar)

De straatkamer

Jonge kinderen die met hun ouders op de hogere verdiepingen van portiekflats wonen, kunnen vaak niet zelfstandig naar buiten om te spelen. Daarom bedacht Jeroen Atteveld de straatkamer: een ruimte op de begane grond als verlengstuk van de woning. Daar kan papa bijvoorbeeld aan zijn motor sleutelen en ondertussen zijn spelende kind in de portiektuin of op straat in de gaten houden. Voor gezinnen met oudere kinderen kan de straatkamer de functie van logeerkamer of tienerkamer krijgen; als een soort 'satelliet' bij de eigen woning. De straatkamer is tegelijkertijd een oplossing voor onaantrekkelijke gesloten plinten van portiekwoningen. Die krijgen zo een opener en minder anoniem karakter en zorgen voor meer 'ogen op het maaiveld'.

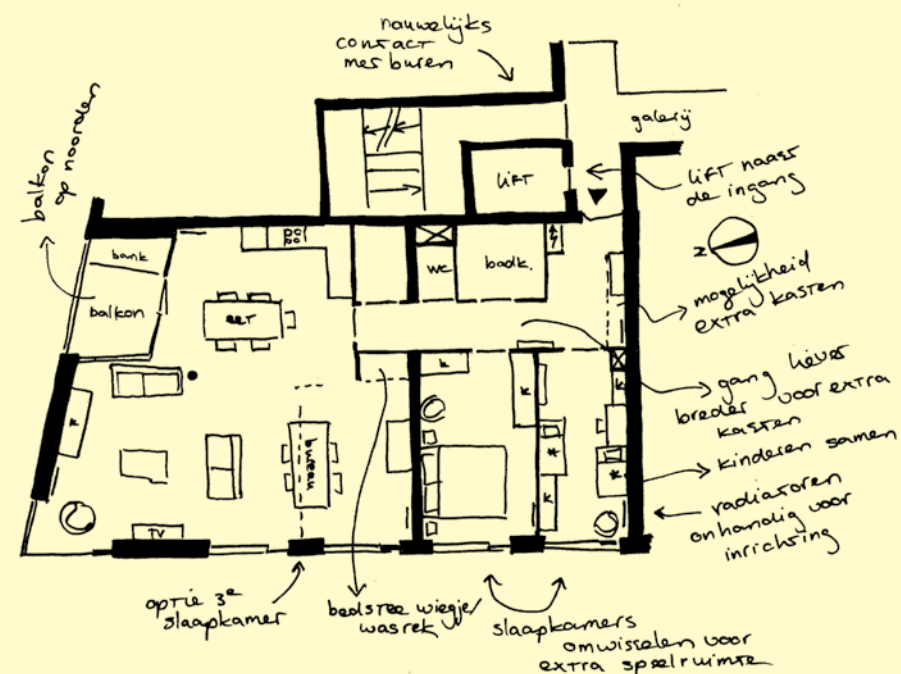

op kamers - dicht bij huis (16-19 jaar)

De familie Bemer

De 'mental map' van de plattegrond

Dit is de familie Bemer; vader Jeroen, moeder Nicole, zoon Lucas (3 jaar) en dochter Cleo (1). Nicole is architect en werkte mee aan de BNA-studie naar gezinsappartementen. In 2005 kocht zij een appartement van 106 m² op de tweede etage van een nieuwbouwcomplex aan de rand van de Indische Buurt in Amsterdam. Later trok haar man bij haar in. Ze zijn trots op de positieve ontwikkeling die de buurt doormaakt en willen beiden graag in Amsterdam blijven wonen, dichtbij hun werk. Vanwege de kinderen willen ze eigenlijk naar een andere woonomgeving verhuizen, maar ja, de kosten...

Bergruimte

Op zich is het appartement ruim genoeg om er voldoende kasten in kwijt te kunnen, maar het aantal plekken ervoor is beperkt. De gang is daarvoor te smal en er komen teveel deuren op uit. Daarom is in een hoekje van de woonkamer een extra kast gemaakt die eerder dienst deed als een soort bedstee voor de baby. Dit deel van de kamer is nu vooral in gebruik voor het drogen van de was waar verder geen geschikte plaats voor is.

📍 1

Verkeersruimte

De slaapkamers hadden best iets minder diep kunnen zijn zodat er in het appartement meer bewegings-, berg- en speelruimte zou zijn overgebleven.

📍 2

Indeling

De grote woonkamer met open keuken vindt de familie Bemer fijn. Dit is de centrale ruimte in het huis waar het gezinsleven zich grotendeels afspeelt: eten, werken, spelen, relaxen enzovoorts. Naast een zithoek en een eettafel is er een grote werkhoek gemaakt. De kinderen spelen overal in deze ruimte. Door de gevelindeling is het mogelijk om van een deel van de woonkamer een extra kamer te maken, maar dat vinden ze nu nog niet nodig. De kinderen zijn nog zo klein dat het geen probleem is samen een slaapkamer te delen.

4

Buitenruimte

Het inpandige balkon ligt op het noorden en is bij gebrek aan zonlicht geen fijne plek voor mensen en planten. Ook is het te klein om zomers aan tafel te kunnen zitten. Wel staat er dan vaak een zwembadje. Voor de kinderen is het nog te gevaarlijk om alleen op het balkon te spelen. Stel je voor dat ze over het hek klimmen. Daarom moet een van de ouders toezicht houden als de kinderen nu op het balkon spelen. Voor buiten spelen gaan ze liever naar de speelplaats in de buurt.

5

Tussen binnen en buiten

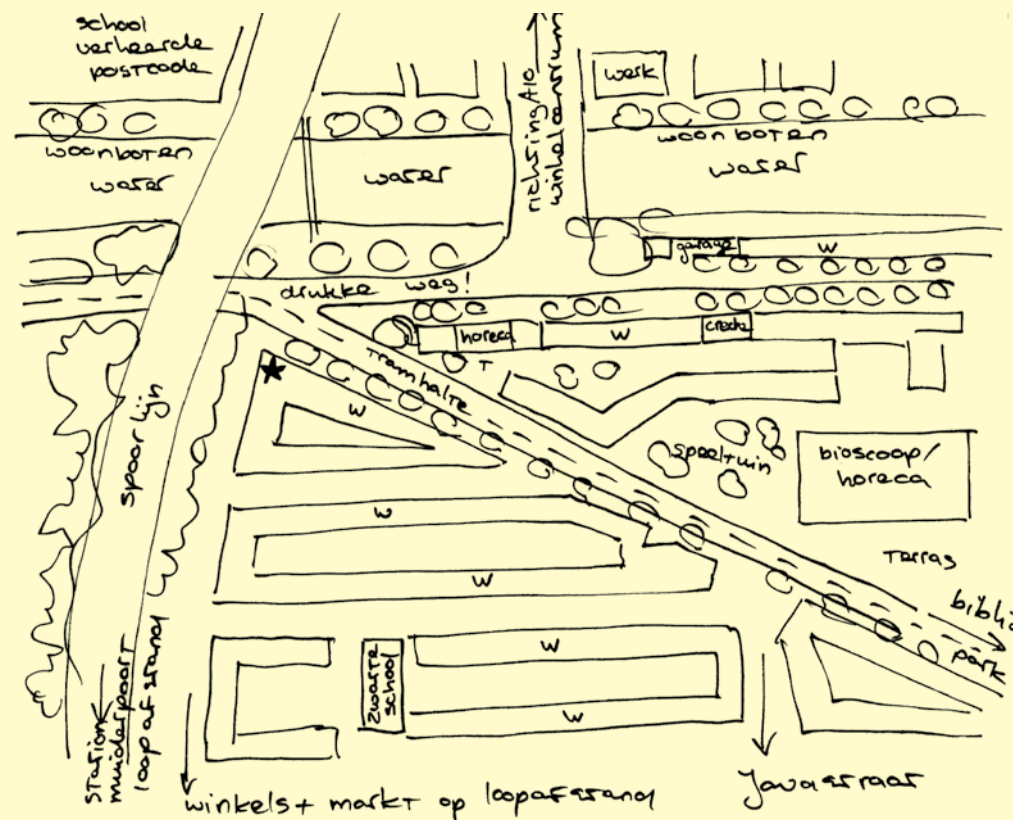
De weg van binnen naar buiten met de lift of de trap is anoniem. Het appartement is ook niet georiënteerd op deze route. Het contact met de naaste burens is op zich goed, maar hierdoor minimaal. Hoewel er ook andere gezinnen met kleine kinderen wonen, komen ze elkaar nauwelijks tegen. De entreehal van het complex is kaal. Met de lift kun je naar de parkeergarage. Dat vindt de familie Bemer erg praktisch.

5

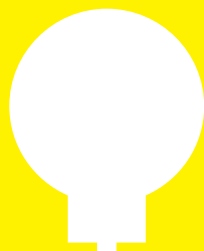
De 'mental map' van de buurt

Nicole en haar man zijn blij met alle voorzieningen in de buurt: winkels, bibliotheek, speeltuin, park en Artis even verderop. Helaas is de directe woonomgeving niet kindvriendelijk. Het appartementencomplex ligt aan een druk kruispunt waar de kinderen niet zomaar op de stoep kunnen spelen. Op de begane grond zit een anoniem kantoor en de woningen zijn niet naar de straat gericht. Niemand die een oogje in het zeil houdt als er kinderen spelen. Wel is er een speeltuin vlakbij, maar net te ver weg om jonge kinderen er alleen naartoe te laten gaan. Buurkinderen om mee te spelen zijn er in principe wel, maar in de praktijk is samen spelen niet vanzelfsprekend. De directe woonomgeving is daarom voor de familie Bemer de belangrijkste reden om te willen verhuizen.

6

6 De gezinsvriendelijke woonomgeving

Vraag een stadsbioloog waarom tegenwoordig zoveel vogels in de stad kunnen overleven, en hij zal uitleggen dat merels of mezen vindingrijk zijn en zich aan de stad kunnen aanpassen zolang de voorwaarden om te overleven maar zijn vervuld. Om te beginnen zijn dat voldoende bouwmaterialen en plekken om een nest te maken. Een nestkastje op een balkon of een beschutte hoek op een beetje rommelig dakterras zijn daarvoor vaak al voldoende. Om de jongen groot te brengen moet er binnen redelijke vliegafstand wel voldoende voedsel te vinden zijn. Eigenlijk zijn dat ook de condities waaronder stadsgesinnen blijken te gedijen: op een beetje luwe, veilige, groene plek met speelruimte, winkels, scholen en andere voorzieningen op loop- of fietsafstand.

Speelplekken

Ouders van peuters en kleuters zoeken speelplekken dichtbij huis waar hun kinderen niet onder de voet worden gelopen door grotere kinderen. Dat hoeven niet per se compleet ingerichte speelplaatsen met schommels en wipkippen te zijn. Zolang er om met architect Aldo van Eyck (1918-1999) te spreken, maar aanleidingen zijn om te spelen: muurtjes waarop ze kunnen klimmen en die de contouren van een plek aangeven, gras waarop ze kunnen zitten en rennen, een zandbak waarin ze kunnen scheppen, een badje waarin ze kunnen poedelen of simpele toestellen waaraan ze kunnen hangen. Kleine kinderen moeten eerst hun motoriek en daarna hun fantasie ontwikkelen. Vanaf een jaar of zes spelen kinderen het liefst min of meer zelfstandig op interessante plekken waarvoor ze geen drukke weg hoeven over te steken. Ze zijn vaak blij met sport- en spelvoorzieningen die door de gemeente of door speciale fondsen gefinancierd zijn, zoals skateramps, Cruijffcourts en Krajicekveldjes. Die plekken zijn duidelijk afgeschermd en ingericht, en vaak zijn er begeleiders die er van alles organiseren. Als een soort buurthuis in de openlucht. Maar kinderen die zo'n voorziening niet in de buurt hebben, nemen ook genoeg met opengestelde school- of kerkpleinen, knusse parkjes of brede groenstroken zonder hondenpoep.

Scholen

Een school op loopafstand is voor veel gezinnen het ideaal. Alleen als ouders bang zijn voor een te eenzijdige samenstelling van de schoolpopulatie of als ze net verhuisd zijn,

brengen ze hun kinderen naar een andere school. Een nadeel daarvan kan zijn dat zowel ouders als kinderen daardoor de aansluiting bij andere kinderen uit de buurt missen, vooral als de buitenschoolse opvang ook buiten de buurt is. De school is voor gezinnen een belangrijke bindende factor in sociaal opzicht. Zonder aantrekkelijke school in de buurt is het moeilijker om die als kindvriendelijk te promoten. Ook een veilige weg naar school vanuit gezinsappartementen verdient veel aandacht.

Winkels en andere voorzieningen

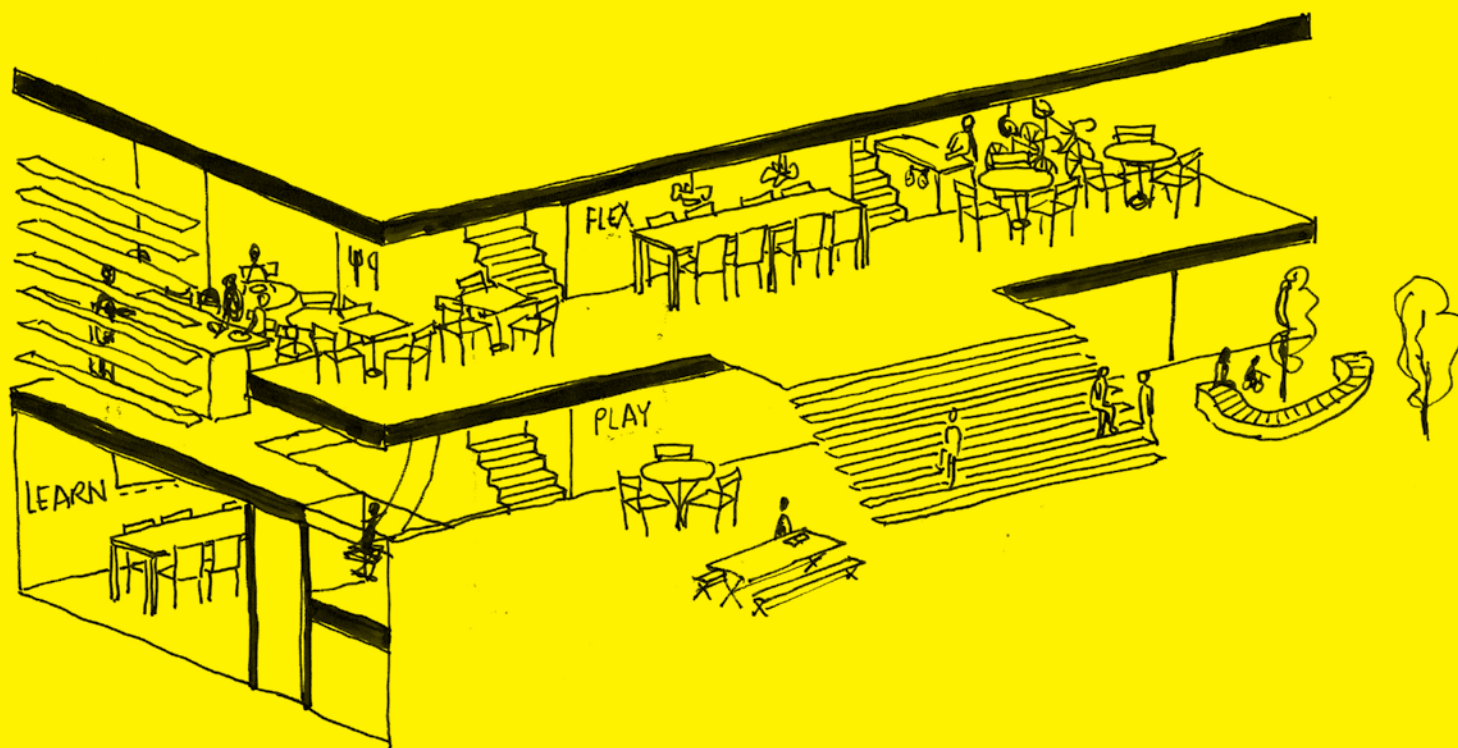
Voor gezinnen is – net als voor ouderen – belangrijk dat de afstanden naar winkels, medische zorg en vormen van vrijetijdsbesteding kort zijn. Buurten in de stad worden ook leefbaarder voor gezinnen als zij de auto minder hoeven te gebruiken. Een gevarieerd winkelbestand of een markt en een interessant club- en verenigingsleven maken een buurt aantrekkelijker.

De uitdaging

De woonomgeving is voor gezinnen te belangrijk om bij het ontwerpen van woningen te negeren. Gemeenten kunnen beleid maken om de openbare ruimte kind- en gezinsvriendelijker te maken. Woningeigenaren kunnen dat doen voor het beheer van gemeenschappelijke ruimtes en voor de route van binnen naar buiten. Architecten kunnen meedenken over de woonomgeving vanuit de informatie die ze hebben over het leven dat zich afspeelt in en rond de gezinsappartementen die ze ontwerpen.

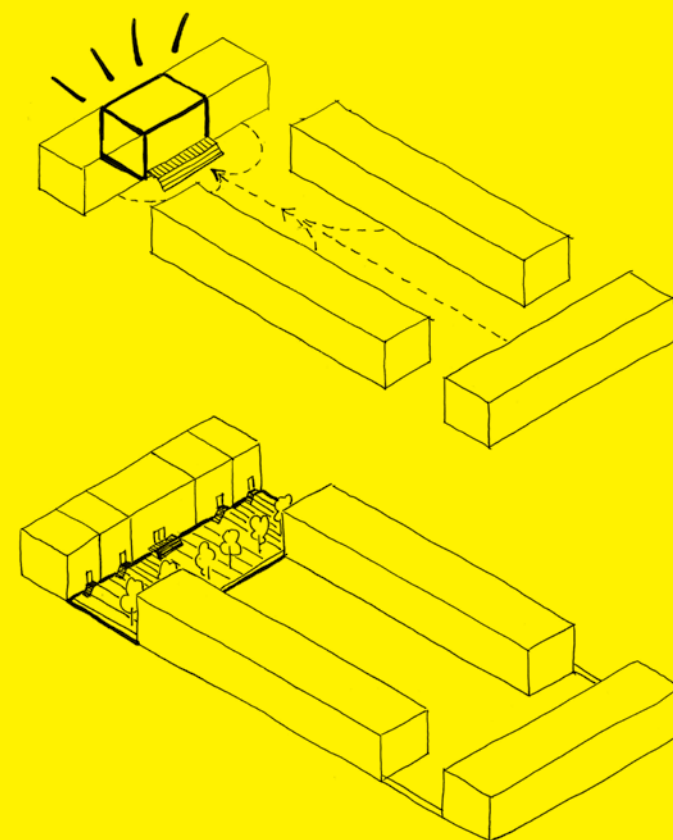
6 Speelruimte

Kinderen zijn niet de enigen die speelruimte in de buurt van hun woning nodig hebben. Ook volwassenen willen dicht bij huis en samen met hun kinderen hun tijd doorbrengen op een manier die bij hen past.

De Buurtkamer

Naomi Hoogervorst en Jasper Druiven bedachten de Buurtkamer: een extra ruimte in een appartementenblok die de bewoners voor verschillende doeleinden kunnen gebruiken.

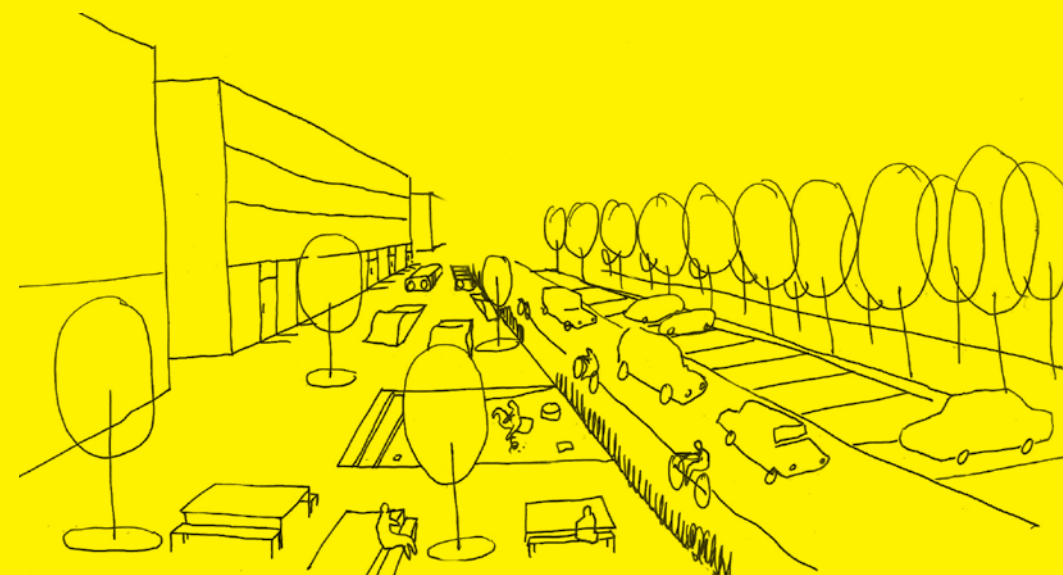
De verblijfsstraat

Naomi Hoogervorst en Jasper Druiven bedachten een andere indeling van de verkeersroutes in een buurt die het buiten spelen veiliger en leuker maken: geen woonerven waar wel auto's komen, maar autovrije verblijfsstraten, afgewisseld met doorgaande routes waar kinderen niet hoeven te zijn.

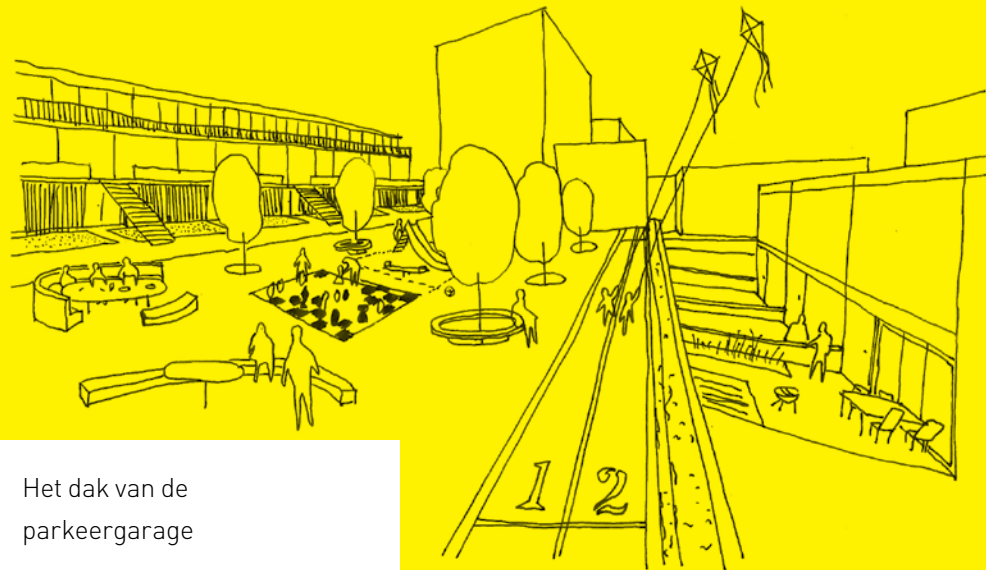
Woonstraat en brede stoep

Jannie Vinke onderzocht de mogelijkheden van de autovrije woonstraat en de brede stoep.

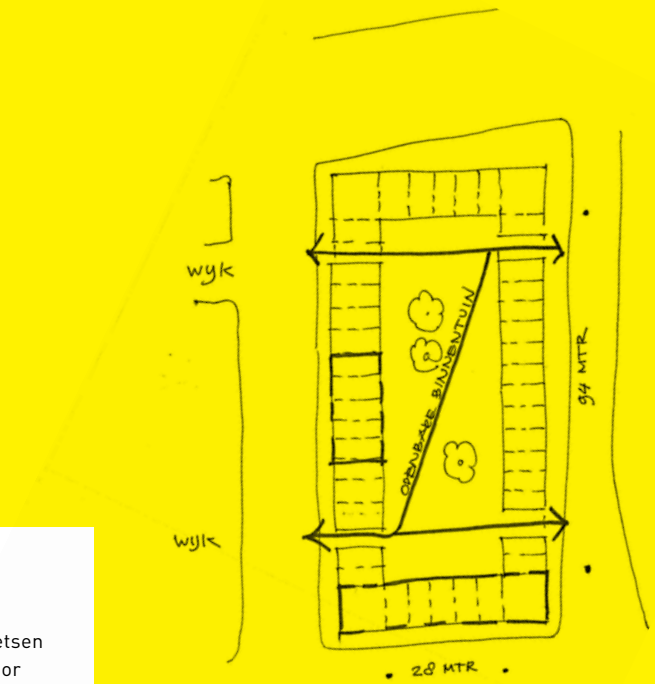
Restruimtes benutzen

Jannie Vinke ziet ook mogelijkheden om het talud geschikt te maken voor spelen en verblijven.

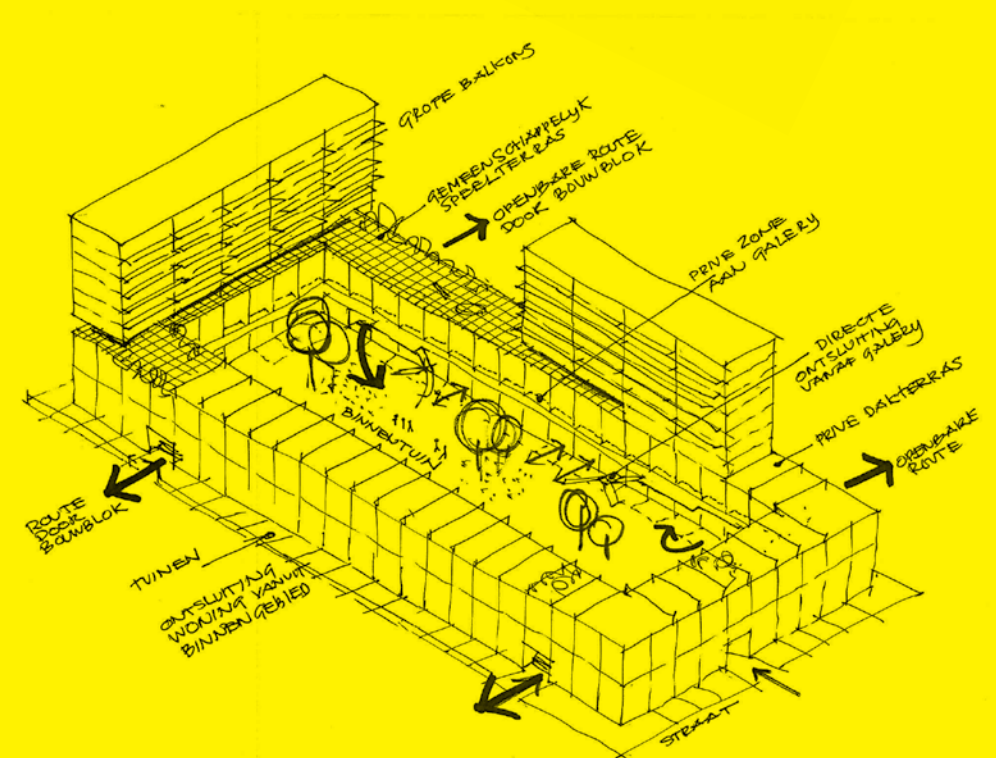
Het dak van de
parkeergarage

Ook het dak van de parkeergarage, met verbindingen naar de appartementen, leent zich volgens Jannie Vinke voor spelen en recreëren.

Routes door het blok

Peter Sas en Nicole Bemer schetsen hoe langzaam verkeerroutes door het blok ervoor kunnen zorgen dat bewoners het binnengebied beter kunnen benutten.

Flexibel en multifunctioneel, maar waar is de stad?

**Bernard en Jante Leupen over tendensen
in de ontwerpen van stadsappartementen**

Nederland heeft geen traditie in het bouwen van eigentijdse gezinsappartementen in de stad. Toch biedt het recente verleden wel degelijk een aantal interessante oplossingen waarmee wellicht ook de woonwensen van moderne stedelijke gezinnen zijn te vervullen. En misschien biedt het buitenland daarvoor nog veel betere voorbeelden. Dat stellen architectuurhistoricus Bernard Leupen en zijn dochter, architecte Jante Leupen. Zij onderzoeken welke tendensen in de woningbouw in binnen- en buitenland perspectieven bieden voor het wonen met kinderen middenin de stad. Ook signaleren ze op welke punten de noodzakelijke aandacht voor het alledaagse leven van gezinnen nog in woningontwerpen ontbreekt.

De familie Davol

Rond 2006 besluiten Sam en Leslie Davol hun loft in Tribeca, New York, te verkopen en een nieuwe draai aan hun leven te geven. Hij is werkzaam als advocaat in Manhattan en speelt 's avonds cello in de popband Magnetic Fields. Zij is manager bij een museum. Ze hebben twee kinderen van respectievelijk vijf en zeven jaar. Hij besluit zich volledig aan de muziek te wijden. Met de opbrengst van hun appartement kunnen zij het even uitzingen. Cambridge, Massachusetts biedt hen nieuwe mogelijkheden. Zij kiezen niet voor de suburb maar kopen een loft in een oud gebouw middenin Chinatown, Cambridge. Het appartement wordt grondig verbouwd door het architectenbureau Höweler en Yoon. Het resultaat, een prachtige plek voor het gezin in een stedelijk gebied met een hoge bebouwingsdichtheid, illustreert wat een gezinsappartement in de stad wel en niet kan zijn (zie afbeelding 1).

Afbeelding 1. De Davols in hun appartement in Chinatown, Cambridge, ontworpen door Höweler en Yoon.

In Nederland bestaat nauwelijks een traditie in het bouwen van deze categorie gezinsappartementen in een stedelijke context. We moeten teruggaan naar de periode voor de Tweede Wereldoorlog om de eerste goede voorbeelden te vinden: de Parklaanflat van W. van Tijen in Rotterdam uit 1933, het voor Nederlandse begrippen uiterst luxueuze project Westhoven van F.A. Warners in Amsterdam-Zuid uit 1923 en de Muzenhof van Berghoef uit 1939, eveneens in Amsterdam-Zuid.

Daarna is er op dit vlak een hele tijd niks gebeurd. Tijdens de Wederopbouwperiode ligt het accent op de sociale woningbouw. Pas in de loop van de jaren zeventig worden de eerste naoorlogse stadsappartementen gebouwd.

Een daarvan is het appartementengebouw Seinpost van Cees Dam in Scheveningen (zie afbeelding 2), gebouwd tussen 1975 en 1980. Dat complex is opgebouwd uit aan elkaar geschakelde torens van twee tot negen lagen, vlak achter de boulevard en met een uitgebreid zicht op zee.

Afbeelding 2: Cees Dam, Seinpost, Scheveningen (1975-1980).

Pas als er in de loop van de jaren negentig in de woningproductie een verschuiving optreedt in de richting van de vrije markt, zien we het aantal luxe stadsappartementen toenemen. Tegelijkertijd neemt het aandeel sociale huurwoningen in nieuwe stadsuitbreidingen fors af. Deze ontwikkeling wordt nog eens versterkt als de corporaties midden jaren negentig meer vrijheid krijgen om zich ook in het commerciële deel van de markt te begeven. Zowel op Vinex-locaties als in gebieden met stedelijke vernieuwing, zoals oude havengebieden, verschijnen stadsappartementen voor middeninkomens. Op de Vinex-locaties overheerst de bouw van traditionele gezinswoningen, terwijl op de locaties dicht bij de historische stadscentra een type met grote woon-eetruimten en weinig slaapkamers furor maakt. Dat type biedt misschien wel de ruimte, maar niet de ruimtelijke structuur voor het gemiddelde gezin.

De nieuwe opgaven in de herstructureringsgebieden dichtbij de oude stadscentra hebben tot nieuwe woningtypen geleid. De volgende tendensen hebben we onderscheiden: Flexibiliteit, Wonen/Werken, Onconventioneel en vrij, Woonkeuken en Buitenruimte. Deze tendensen zullen we hierna één voor één bespreken en nagaan hoe deze zich verhouden tot het stadsappartement van de Davols.

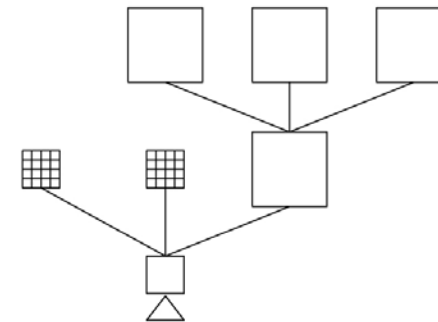
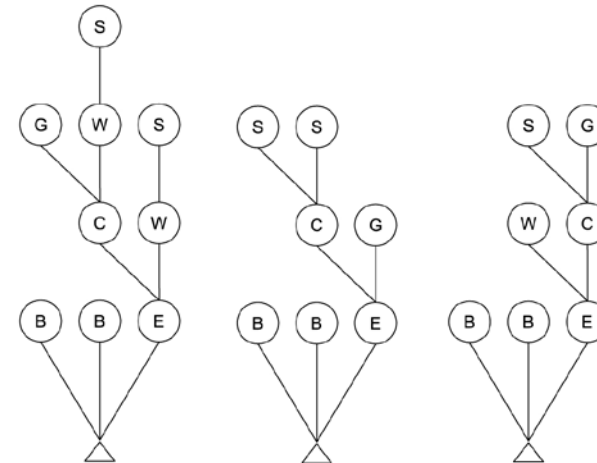
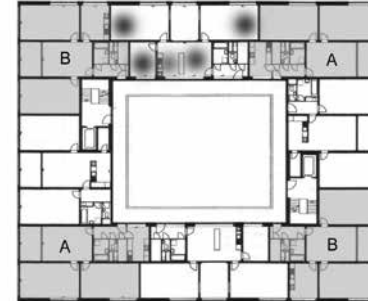
Flexibiliteit

Een van de tendensen die we in de woningbouw zien is flexibiliteit. Flexibiliteit is op verschillende manieren te realiseren. We kunnen woningen maken die door kleine ingrepen of mogelijk alleen door een schuifdeur, qua indeling en gebruik te veranderen zijn, of woningen waarvan een deel – het kader – permanent onveranderd blijft en een ander deel veranderbaar is. Dit concept van flexibiliteit wordt uitgebreid beschreven in het boek Kader en Generieke ruimte (Leupen, 2002).

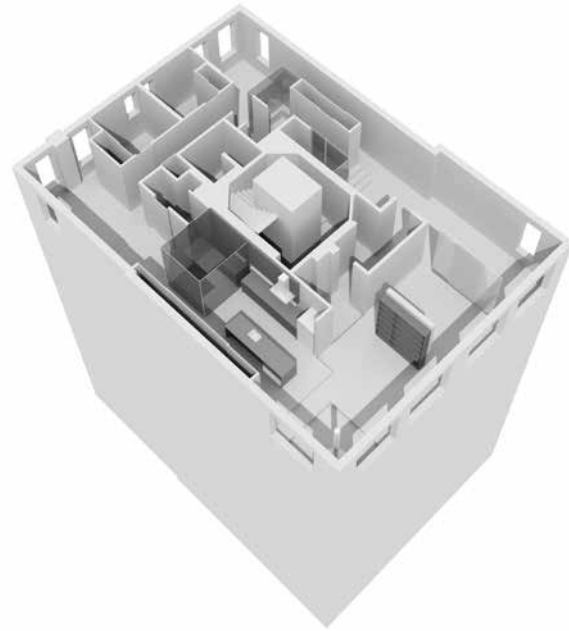
Woningen die zonder verbouwing op verschillende wijze te gebruiken zijn, noemen we multi-interpretabel of polyvalent. Polyvalentie is het principe dat ten grondslag ligt aan de flexibiliteit van het Hofblok op het KNSM-eiland, ontworpen door het Zwitserse bureau Diener en Diener (zie afbeelding 3). De woningen kunnen op verschillende wijzen gebruikt worden zonder aanpassingen van bouwkundige aard. Polyvalentie in relatie tot het wonen heeft in de eerste plaats betrekking op de uitwisselbaarheid van activiteiten tussen de verschillende ruimten.

Afbeelding 3: Diener en Diener, Hofblok KNSM (2001). →

Het ruimtelijk stelsel van een huis is uit te drukken in een topologisch schema, een graaf. Met grafen kan de polyvalentie van het ruimtelijk stelsel van een woning worden onderzocht. Een graaf met vierkantjes geeft het ruimtelijk stelsel weer. De drie andere grafen representeren drie verschillende wijzen van bewoning van hetzelfde ruimtelijk stelsel. Hoe meer de ruimten zelfstandig te betreden zijn (niet via een andere ruimte), des te polyvalenter een woning is. Ook het maken van gelijkwaardige ruimten vergroot de uitwisselbaarheid. (S=slapen, G= samenzijn [Get together], E=eten, C=koken, B=baden, W=werken).

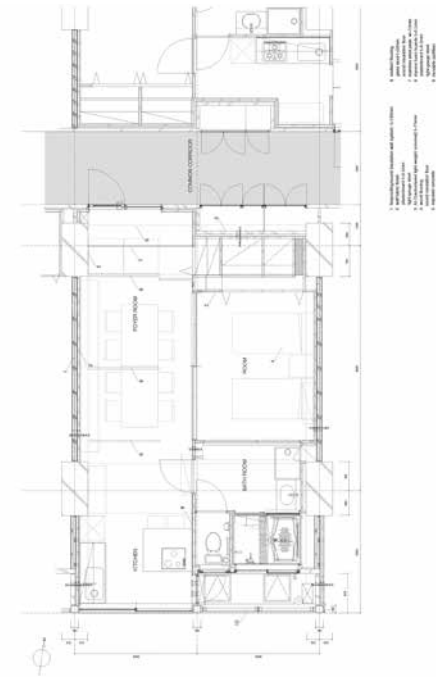
Door de aaneenschakeling van plekken en ruimten die op verschillende wijzen van elkaar gescheiden zijn door middel van schuifdeuren, niveauverschillen of verspringende wanden (zie afbeelding 4) biedt ook het Davol-appartement tal van gebruiksmogelijkheden en is het appartement gedeeltelijk als polyvalent aan te duiden.

Afbeelding 4: Höweler en Yoon, Axonometrie van het Davol-appartement (2007), aaneenschakeling van plekken en ruimten.

Wonen/werken

De combinatie van wonen en werken komt voort uit een lange traditie van het oude ambachtshuis (wevershuis), de winkelwoning, atelierwoning of praktijkwoning voor arts en notaris. Nieuwe vormen van werken en de opkomst van nieuwe ambachten, zoals vele creatieve beroepen, en concepten als het nieuwe werken, de zzp'er, flexibele werktijden en telewerken, hebben gezorgd voor een herijking van de relatie tussen wonen en werken. Een van de manieren om het combineren van wonen en werken mogelijk te maken is zorgen voor een hogere verdiepingshoogte. Met name op de begane grond schept dit betere voorwaarden om werkruimte aan de straat te creëren, met de bijbehorende 'exposure' en voldoende daglicht.

Afbeelding 5: Riken Yamamoto & Field Shop, Codan Shinonome, Tokyo, Japan (2003).

Ook bij gestapelde bouw, bij appartementen, speelt de relatie wonen/werken een rol. Een evenwichtige verdeling van grote ruimten binnen de woning is een van de manieren om te voorzien in een werkplek aan huis. De mogelijkheid tot een dubbele ontsluiting is een andere. In Japan en China zien we het concept van de zogeheten SoHo's (Small Office/ Home Office) (zie afbeelding 5) opkomen: gebouwen met vele kleine eenheden die zowel voor werken als voor wonen geschikt zijn.

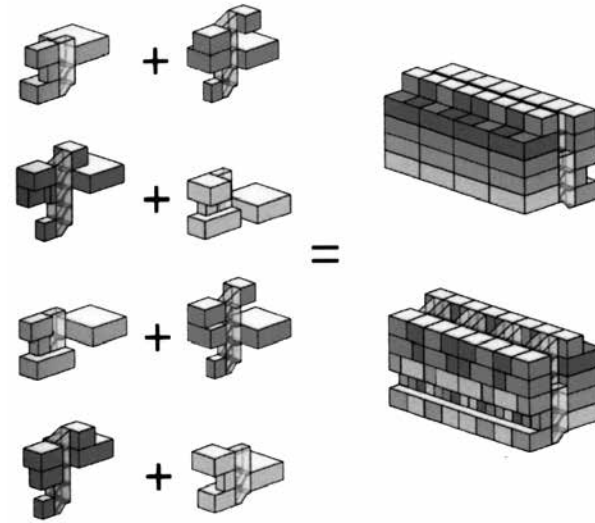
Afbeelding 6: Höweler en Yoon, Davol-appartement: de ruimtelijke structuur biedt vele mogelijkheden om wonen, werken en spelen te combineren en uit te wisselen.

Onconventioneel en vrij

Onder onconventioneel verstaan we in dit verband een ongebruikelijke verdeling of stapeling van woonruimten, bijvoorbeeld het verdelen van de (woon)keuken en andere woonruimten over verschillende verdiepingen. Bij een traditionele woning liggen of alle ruimten op één verdieping zoals bij een flat, of is er sprake van een stapeling waarbij wonen en koken op een laag gesitueerd zijn, met de overige vertrekken op één of meerdere lagen daarboven, zoals bij een standaard rijtjeshuis of een maisonnette. Om diverse redenen kan van deze standaard worden afgeweken, bijvoorbeeld om

een efficiëntere woningontsluiting te maken of om het wonen boven het maaiveld te tillen.

Ook in moderne stadswoningen en stadsappartementen zijn onconventionele stapelingen of verdeling van woonruimten aan te treffen. Bijvoorbeeld in de geïntroduceerde drive-in woning of varianten daarop, zoals gebouwd op Borneo-Sporenburg in Amsterdam. We zien ze ook in de complexe stapelingen en de ontwikkeling van grondgebonden woningen in hoge dichtheid, zoals de projecten van Neutelings Riedijk (zie afbeelding 7) op het GWL-terrein in Amsterdam. Dit soort grondgebonden woningen zijn in principe geen appartementen, maar juist door hun onconventionele stapelingen hebben ze veel gemeen met stadsappartementen doordat het wonen niet op de begane grond gebeurt.

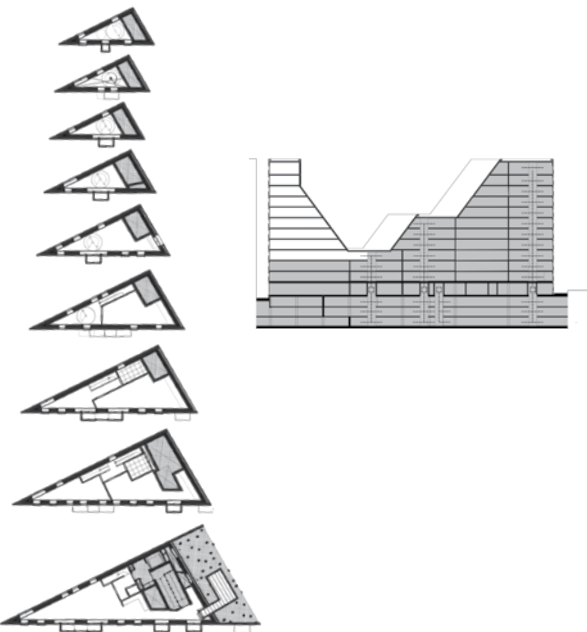

Afbeelding 7: Neutelings Riedijk, schema's van de verticaal uitgetrokken woningen op het GWL-terrein (1998).

Deze grondgebonden woningen zijn te beschouwen als appartementen met een extra kamer op de begane grond aan het trappenhuis. Het maken van dit soort grondgebonden woningen in hoge dichtheid leidt echter al snel tot 'verticaal uitgetrokken' woningen, zoals het geval is bij de woningen van Neutelings Riedijk op het GWL-terrein.

Bij stadsappartementen vindt een onconventionele stapeling van ruimten mede zijn oorsprong in de wens de woning ruimtelijk interessant te maken door bijvoorbeeld de toepassing van vides tussen het woon- en eetgedeelte of tussen meerdere woonplekken zoals een bibliotheek of tv-hoek op een insteekverdieping. Een van de meest extreme voorbeelden van een uitgetrokken stadswoning in een appartementen gebouw is te vinden in blok II op het IJdok van Zeinstra en Van Gelderen (zie afbeelding 8). In de punt van dit blok bevindt zich een smalle woning die over acht verdiepingen is uitgerekt.

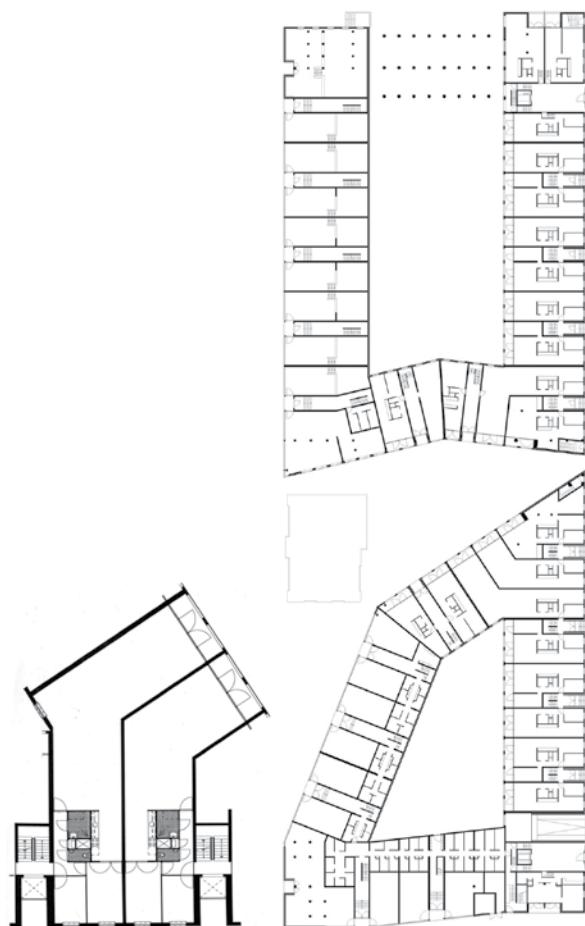
Afbeelding 8: Zeinstra en Van Gelderen IJdok II (2012), appartement over acht etages.

In sommige projecten is de onconventionele stapeling een gevolg van de zoektocht van de ontwerpers naar het creëren van verschillen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het VM project in Kopenhagen van PLOT (BIG + JDS), dat als een Chinese puzzel in elkaar zit (zie afbeelding 9).

Afbeelding 9: PLOT (BIG + JDS), VM project, Kopenhagen (2006): Chinese puzzel.

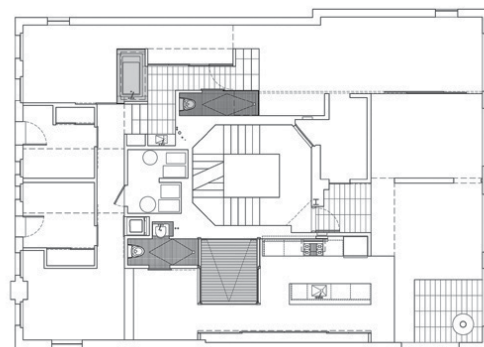

Afbeelding 10: Kollhoff, Piraeus, KNSM eiland (1994): moeilijke scheve hoekaansluiting.

Verschillen tussen woningen worden niet altijd door het programma ingegeven, maar kunnen ook voortkomen uit een drang naar diversiteit. Niet alleen de ordening van de ruimte maar ook de vorm van de ruimte ondergaat daarbij een transformatie.

Soms speelt daarbij het bouwvolume een rol, ingegeven door een bijzondere context. Een voorbeeld hiervan is het blok Piraeus van Kollhoff op het KNSM-eiland te Amsterdam (zie afbeelding 10). Om woningen te creëren in de moeilijke scheve hoekaansluiting op blokniveau hebben de architecten de woonruimten van de standaardwoning verlengd en scheef de hoek om laten lopen. Dit levert een aantal uitzonderlijke woningen op.

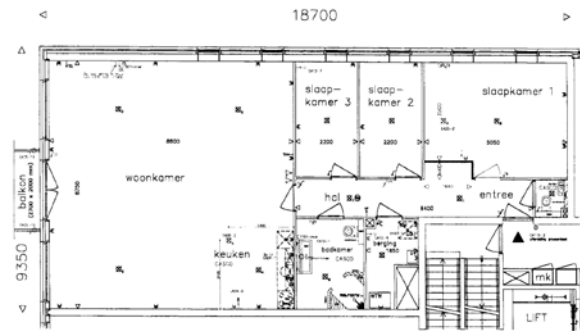
Het Davol-appartement omvat zowel een traditioneel als een onconventioneel deel (zie afbeelding 11). De zone met de reeks slaapkamers is zeker als conventioneel te bestempelen, terwijl de complexe structuur met zijn ruimtelijke overgangen tussen woon- en werk- (muziek)ruimten en de plaatsing van de transparante cellen voor bad- en buitenruimte onconventioneel is.

Afbeelding 11: Höweler en Yoon, plattegrond Davol-appartement met links een zone met kamers en rechts een stelsel van vrij in elkaar overgaande woonruimten.

Woonkeuken

Sinds de invoering van de Woningwet in 1901 was koken in de woonkamer in Nederland in de sociale woningbouw niet toegestaan. Met de liberalisatie van de woningmarkt in de jaren negentig zien we echter in toenemende mate de open keuken en de woon/eetkeuken verschijnen. Belangrijke drijfveer is hier de veranderde woonstijl die in vele lifestyle bladen en tv-programma's wordt gepropageerd.

Afbeelding 12: Art Zaaijer, plattegrond en interieur van appartement VOC Cour (2006), Westerdokseiland Amsterdam. In één grote ruimte is al het wonen bij elkaar geveegd, waardoor alle woonruimte wordt opgezogen door een groot zwart gat.

Met de komst van de centrale verwarming is de haard niet meer het middelpunt van de woning. In veel nieuwbouw van de laatste decennia is zelfs geen rookkanaal voor een kachel of haard meer te vinden. De televisie lijkt een nieuw centrum van het huiselijk leven te worden, maar houdt in deze functie niet lang stand. De nieuwe woonstijl brengt mensen samen rond de keukentafel, dicht bij de oorspronkelijke vuurplaats, het fornuis.

Keukentafel is eigenlijk niet het juiste begrip. Het is de grote eettafel waaraan je met vrienden tot laat in de avond plaatsneemt. Dit alles vraagt om een nieuwe ruimte, of eigenlijk om de introductie in het burgerlijk woonhuis van een oude ruimte: de eetkeuken. In sommige plannen leidt de drang naar een zo groot mogelijke eetkeuken tot het opslokken van de woonkamer en het degraderen van de overige kamers in huis tot eenpersoons hokken. Doordat in één grote ruimte al het wonen bij elkaar is geveegd, verdwijnt een deel van de woonruimte als het ware in een groot zwart gat (zie afbeelding 12).

Afbeelding 13: Höweler en Yoon, Davol-apartement. Gedifferentieerde relaties met verspringingen en niveaunderschillen tussen wonen, eten en koken. Pas op de tree!

De open keuken in het Davol-apartement is aanmerkelijk aantrekkelijker dan het hiervoor beschreven zwarte gat (zie afbeelding 12). Dat komt doordat de relatie van andere ruimten met de woon/eetruimte gedifferentieerd is. Door de vorm van de ruimten heeft elke functie zijn eigen plek gekregen. Het is echter wel even oppassen geblazen met het niveaunderschil van een trede tussen koken en eten.

Buitenruimte

Een belangrijk tendens, of droom, die het stadsappartement van het flatje met balkon kan onderscheiden heeft te maken met de relatie tussen de woonruimten en de buitenruimten. Zeker voor gezinnen in de stad is extra buitenruimte onontbeerlijk. Natuurlijk spelen dan ook de inrichting van de openbare ruimte en de aanwezige voorzieningen voor sport en spel een rol. Een nieuw ideaal is een type dat wel gekstapeld 'gestapelde Vinex' wordt genoemd: appartementen met grote balkons of daktuinen. Het is een geliefd onderwerp van studentenplannen. Het ideaal is een huis met tuin (à la Vinex) middenin de stad met alle voorzieningen om de hoek, maar dan gestapeld. Een voorbeeld is het hier getoonde voorstel tot verbouwing van een kantoorgebouw in Utrecht door Rolf Reichardt en Jasper Hermans (zie afbeelding 14). Grote uitkragende balkons en daktuinen die zo gesitueerd zijn dat zon gegarandeerd is, geven de bewoners het gevoel buiten te wonen.

Afbeelding 14: RHAW architecture, Vertical Vinex, verbouwing van een voormalig kantoorgebouw in Utrecht.

In de praktijk zijn er van dit idee weinig gerealiseerde voorbeelden te vinden en zeker niet in een stedelijke dichtheid. Het project Mountain van BIG in Copenhagen met terrasvormig gestapelde patiowoningen op een parkeergarage (zie afbeelding 15) komt in de buurt, maar verhoogt de dichtheid niet echt. Probleem is telkens hoe een efficiënte stapeling te maken met grote, op de zon georiënteerde buitenruimten. Voor de bovenste appartementen lukt dat nog wel. De begane grondwoning kan een tuin op maaiveld – al dan niet met parkeren eronder – krijgen. Maar het blijft een lastige opgave om op elke verdieping woningen met veel buitenruimte te creëren.

Afbeelding 15: BIG, Mountain project, Copenhagen (2008). Patiowoningen gestapeld op een parkeergarage.

Ondanks dat het Davol-appartement op de bovenste verdieping ligt, komt ook hier de buitenruimte er een beetje bekaaid af (zie afbeelding 16). De patio waarvoor speciaal een sparing in het dak is aangebracht is niet veel groter dan de badkamer. Het riante dakterras biedt geen soelaas want dit ligt helaas een verdieping hoger en is niet rechtstreeks verbonden met een van de woonruimten.

Afbeelding 16: Höweler en Yoon, Davol-appartement. De patio komt er wat bekaaid af.

Relatie stad

De laatste ontwikkeling die wij zien is geen tendens, maar juist het gemis er aan: de relatie tussen woning, buurt, wijk en stad. De vraag 'hoe kom je van de voordeur naar je voordeur?' gaat over al die trappen, hallen, liften, galerijen en corridors die jouw huis verbinden met de directe woonomgeving. In veel ontwerpen is dit een noodzakelijk kwaad, een ondergeschoven kindje. Maar juist dit stelsel van ruimten, dit traject, bepaalt in hoge mate de kwaliteit van het wonen. Een aanzet tot het verrijken van dat traject tussen de voordeur en je voordeur met het oog op jonge kinderen en buitenspelen is te vinden in het project Schöne Aussicht van Herman Hertzberger in de wijk Dönche in Kassel (1980–1982).

Afbeelding 17: Herman Hertzberger, Dönche, Kassel (1980–1982). De zandbak op het tussenbordes is inmiddels omgebouwd tot collectieve zithoek.

In dit project van Hertzberger heeft de standaard portiekontsluiting een transformatie ondergaan waardoor er op het tussenbordes een speelplek (zandbak) voor jonge kinderen ontstaat waarop vanuit de woning zicht te houden is. De relatie tussen woning en omgeving gaat nog verder dan die tussen de voordeur van het woongebouw en de eigen voordeur.

Na de eigen voordeur en de entree van het woongebouw volgt de relatie met de zandbak, de speelplek, het park, het winkelcentrum en het trapveldje. Kortom: van stoel tot stad en alles wat er tussen ligt. Ook op dit punt schiet het Davol-appartement te kort want de verbinding met de buitenwereld verloopt via een liftje of in geval van nood via het trappenhuis dat ook het dakterras bedient. De entreehal zal, zoals vaak in Amerika, goed verzorgd zijn en van een 'doorman' zijn voorzien, maar daarna houdt het ook op, net als bij ons.

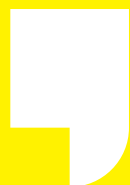
De uitdaging

De uitdaging voor het ontwerpen van stadsappartementen is het ontwikkelen van woningen met royale buitenruimten. Tegelijkertijd zullen deze appartementen ruimte moeten bieden aan verschillende woonvormen, gezinnen, de combinatie van wonen en werken en veranderingen van leefstijlen in de tijd. Waarschijnlijk blijft de woonkeuken een belangrijke plaats innemen als hart van het gezinshuis, maar het is de vraag of daar het hele ontwerp aan opgehangen moet worden. Niemand weet welke nieuwe woonstijl over tien jaar dominant is.

Indien het stadsappartement meer wil zijn dan een opgeblazen, uitvergrootte woningwetwoning, zal ook de ruimtelijke organisatie, de proportionering van ruimten en de sequentie van ruimten extra aandacht vragen. Veel valt ook te leren van middenklasse woningen uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw; niet zozeer van het exterieur maar van de ruimtelijke organisatie. Onderzoek bijvoorbeeld de kwaliteiten van de kamers-en-suite en de bijkeuken om tot nieuwe oplossingen voor de hedendaagse stadsappartementen te komen.

Te weinig aandacht wordt er vaak geschonken aan de manier waarop mensen een woning binnenkomen. Zowel de vormgeving van de hoofdentree als de route van de voordeur naar je voordeur laat vaak te wensen over. Al deze ruimten zijn wel degelijk onderdeel van de beleving van de woning. Dit stelsel van ruimten zorgt voor een goede relatie tussen de woning, de straat en de buurt, met het groen, de scholen en de winkels. Tegelijkertijd is de relatie tussen de woning en de buitenruimte belangrijk. Maak van dit hele traject een zorgvuldig gecomponeerd stelsel met de juiste voorziening, speelplek, berging etc. op de juiste plek. Geef het binnenkomen de ruimte, ontvang de mensen in een hal, een hal

waarin ook gespeeld kan worden. Maak een feest van hoe je van de straat via de gemeenschappelijke ontsluitingsruimte de woning binnengaat, hoe je vervolgens in de woning ontvangen wordt, hoe deze je omarmt, hoe je van de entree via de hal in de woonvertrekken komt; hoe alles en iedereen telkens zijn plek heeft, dat op ieder moment van de dag; hoe wonen, werken en opgroeiende kinderen in het licht van de seizoenen en fasen van het leven tot hun recht komen.

Steden die van gezinnen houden

De architecten die aan deze studie hebben meegedaan, laten zien dat er veel mogelijkheden zijn om het leven van stadsgezinnen gemakkelijker en leuker te maken. Dat geldt op alle niveaus: van kast tot woningplattegrond en van routes tussen binnen en buiten tot de inrichting van binnentuinen en de voorzieningen in de directe omgeving. Het benutten van die mogelijkheden vraagt de betrokkenheid van mensen met verschillende beroepen en belangen – van ontwikkelaar en stadsbestuurder tot onderzoeker, architect en bewoner. Maar of dat in de praktijk ook gaat gebeuren hangt af van de mogelijkheden die corporaties, projectontwikkelaars en gemeenten daarvoor zien. Uit de reacties van de zeven partijen die deze studie hebben gesteund, destilleren we tien gouden regels voor het realiseren van steden die van gezinnen houden.

1

Investeer in gezinsappartementen

We weten waarom gezinnen in de stad willen blijven wonen. We weten nu ook wel ongeveer van welke factoren het afhangt of ze dat ook echt doen: de prijs van hun woning in verhouding tot hun inkomen, het aantal kamers dat met hen kan meegroeien, de hoeveelheid speelruimte voor de kinderen op verschillende leeftijden, de behaaglijkheid van de directe woonomgeving en de mogelijkheden om een band met de buurt op de bouwen. Maar of een stad voldoende aan hun wensen tegemoet komt, ligt niet in de macht van gezinnen. Op de enkeling na die in de stad een eigen huis kan laten bouwen, al dan niet via collectief particulier opdrachtgeverschap, zijn gezinnen nog steeds afhankelijk van grote woningeigenaren, corporaties en institutionele beleggers. Die bepalen of er geïnvesteerd wordt in woningen die voor gezinnen geschikt en aantrekkelijk zijn.

Op dit punt is er nog veel te wensen over. Betaalbare gezinswoningen zijn in de stad erg schaars. Op de woningmarkt heeft de nadruk veel te lang op eengezinswoningen in buitenwijken gelegen. Appartementen, zowel in binnensteden als daarbuiten, werden nauwelijks voor gezinnen interessant geacht. Om gezinnen voor de stad te behouden, zal dat moeten veranderen. Dat vraagt investeringen en durf, maar vooral ook om een omslag in het denken over gezinnen. Het valt niet te verwachten dat de inkomenssituatie van gezinnen de komende jaren sterk zal verbeteren. Daardoor vallen er met het bouwen van woningen voor gezinnen geen torenhoge winsten meer te maken. Toch kan het investeren in gezinsappartementen wel degelijk rendabel en winstgevend zijn; er is in ieder geval vraag genoeg.

2

Corporaties, keer terug naar sociale doelstellingen

Vooraf woningcorporaties kunnen een rol vervullen in het beter huisvesten van gezinnen in de grote steden. Dat vraagt om een terugkeer naar hun oorspronkelijke sociale taak: het huisvesten van mensen die niet zelfstandig in hun woonruimte kunnen voorzien. Dat dit al gebeurt, blijkt bijvoorbeeld uit de aanpak waarmee woningcorporatie Eigen Haard in Amsterdam de Kolenkitbuurt onderhanden neemt. Ook voor Vidomes is het duidelijk dat de sociale doelstelling van de

corporatie met het oog op gezinnen in deze tijd om andere oplossingen vraagt dan het bouwen van eengezinswoningen. Projectontwikkelaar Sander Witte: 'We dachten altijd dat er in de toekomst vooral alleenstaanden of paren zonder kinderen in onze portiekwoningen zouden wonen, maar zien nu dat het nog steeds belangrijk is om ze ook geschikt te maken voor gezinnen.'

3

Corporaties, denk bij groot onderhoud aan de woonomgeving

De stad geschikter maken voor gezinnen betekent niet alleen: meer gezinsappartementen bouwen. Zeker zo belangrijk is het goed om te gaan met de bestaande voorraad. Voor woningcorporaties is het geschikt maken van bestaande appartementencomplexen voor gezinnen een prima manier om hun huidige bezit uit het slop te halen. Nu de verkoop van voormalige huurappartementen is gestagneerd, lijkt investeren in gezinsappartementen in de huursector voor corporaties het enige alternatief. Wel lijkt het essentieel om zo'n opknaptje niet te beperken tot de woningen zelf. Mensen nemen nog wel genoeg met relatief kleine woningen en beperkt wooncomfort, als de huur betaalbaar is. Maar de woonomgeving heeft vaak een veel grotere invloed op de tevredenheid van een gezin. Sterker nog, hun woning kan nog zo prettig zijn, als de woonomgeving verschrikkelijk is, willen gezinnen weg. Dat bevestigt de noodzaak van een integrale aanpak waarin zowel de woningen zelf als de woonomgeving beter worden.

De mogelijkheden om bestaande woningen te verbeteren zijn meestal beperkt. Het samenvoegen van woningen op de onderste lagen om meer kamers en een betere overgang tussen binnen en buiten te maken is vaak een kostbare aangelegenheid. Het alternatief is dat de beperkingen van de woning in de woonomgeving gecompenseerd worden. Zo denkt Henk Schomaker van Haag Wonen aan het vergroten van de 'kindvriendelijkheid' van de buurt, bijvoorbeeld door het toevoegen van speelmogelijkheden en het aantrekkelijker maken van de portieken.

Ontwikkelaars, durf groot te denken en fors uit te pakken

Niet alleen corporaties kunnen de stad voor gezinnen aantrekkelijker maken. Ook projectontwikkelaars zijn in staat hieraan hun bijdrage te leveren. En er hun profijt mee te doen. Marius Heijn, conceptontwikkelaar bij ERA Contour, heeft hiermee al de nodige ervaring. Stadstuin Overtoom in Amsterdam-West kan in zijn ogen door sloop en nieuwbouw van zes blokken een echte gezinsbuurt worden. Maar daarvoor moet je de oude kaders loslaten en niet alleen maar de woningplattegronden aanpassen. Heijn: 'Het gaat juist ook om de gebouwen en de ruimte daaromheen. Om een stedelijke omgeving aantrekkelijk te maken voor gezinnen heb je voldoende kritische massa nodig. Met een paar gezinnen red je dat niet, omdat er dan onvoldoende saamhorigheid ontstaat. Voor een nieuw type gezinsappartementen heb je uitgebreide locaties nodig die aangepast kunnen worden aan de behoeften van gezinnen. Het hart van Stadstuin Overtoom wordt daarom autoluw, kindvriendelijk en groen.'

Natalie Neary, ontwikkelingsmanager bij ASR Vastgoedontwikkeling, wijst er op dat het niet alleen voor gezinnen met een kleine beurs lastig is een goede woning in de stad te vinden. Zelfs voor gezinnen met een bovenmodaal inkomen is het in dit tijdsgewricht vaak haast onmogelijk om een geschikt appartement te vinden. Zij heeft dit aan den lijve ondervonden. 'Zelf ben ik uit de binnenstad van Utrecht naar De Bilt verhuisd omdat ik met mijn kleine kinderen en zonder heel hoog inkomen geen kant op kon in de stad.' Op een recente rondreis door Europa viel haar op dat het in andere landen veel normaler wordt gevonden dat gezinnen in een appartement blijven wonen. 'In steden als Kopenhagen, Malmö, Londen en Hamburg spelen ze daar ook beter op in door overal parkjes en plantsoentjes met speelvoorzieningen aan te leggen.' Tijd dat Nederland meegaat in de vaart der volkeren dus. Voor projectontwikkelaars ligt hier een kans: als ze de zaken groot durven aanpakken en niet in standaardoplossingen blijven denken, kunnen ze een bredere groep gezinnen bedienen dan ze nu vaak bedenken. Daarvoor zouden ze volgens Neary niet alleen hun opvattingen over gezinnen, maar ook die over woningplattegronden moeten herzien. 'Zeker in de koopsector zouden woningplattegronden veel flexibeler moeten zijn om mee te groeien met gezinnen. Ook zouden we af moeten stappen van grote woonkamers met open keukens die ten koste gaan van het aantal slaapkamers.'

Overheid, kies de rol van voortrekker en medespeler

In deze tijd van terugtrekkende overheid lijkt het wel eens of huisvesting helemaal in handen is van de zogeheten 'marktpartijen'. Gemeenten wekken de indruk buitenspel te staan, zeker door alle verhalen over de Vinex-locaties waarop zij flinke verliezen hebben geleden. Toch zouden juist gemeenten meer beleid op het gebied van wonen moeten maken; zij bepalen immers in grote lijnen voor welke bevolkingsgroepen geschikte woningen nodig zijn, en waar die het beste kunnen komen. Zij kunnen vervolgens afspraken maken met woningcorporaties en bestemmingsplannen aanpassen. Bovendien zijn gemeenten eindverantwoordelijk voor de inrichting en het onderhoud van de openbare ruimte en voor de planning en financiering van scholen, kinderopvang, gezondheidscentra, winkelcentra, sportvoorzieningen, bibliotheken en buurtcentra. Daarmee kunnen zij voor een belangrijk deel bepalen of de woonomgeving weer kind- en gezinsvriendelijk wordt.

De gemeente Den Haag gaat net een stap verder dan de meeste andere steden, die zich gewoonlijk beperken tot de inrichting van hun openbare ruimte. Ze geeft wat dat betreft een voorbeeld door geschikte woonconcepten en locaties voor gezinnen te inventariseren.

Architecten, wees leergierig

De architecten die bij deze studie betrokken zijn geweest, hebben ontdekt hoeveel juist zij, en hun vakbroeders en -zusters, kunnen bijdragen aan het leefbaarder maken van de steden voor gezinnen. Maar ook van hen vraagt dat een nieuwe aanpak. Om te beginnen blijkt het belangrijk echt inzicht te verwerven in de ervaringen van gezinnen. Door met behulp van 'mental maps' precies te achterhalen wat gezinnen van hun woningen en buurten vinden, is een nieuwe visie ontstaan op het werk dat architecten voor gezinnen kunnen doen. De architect die louter op grond van zijn vakkennis denkt te weten wat goed is voor gezinnen, komt daar tegenwoordig niet meer mee weg. Wat dat betreft was de studie voor architecten een leerzame ervaring. Ze zagen met eigen ogen hoeveel woningen niet voldoen aan wat gezinnen wensen.

Ze ontdekten welke oplossingen bewoners zelf hebben gevonden voor de problemen die de architect die hun woning ooit ontworpen heeft, niet heeft voorzien.

Dat was interessant, maar soms ook confronterend. In de communicatie met bewoners blijkt voor architecten nog heel wat in te halen.

Tijdens de studie raakten de architecten er ook steeds meer van doordrongen dat het geen zin heeft om te werken aan een prototype Nederlands gezinsappartement, als tegenhanger voor de typisch Nederlandse eengezinswoning. Het typisch Nederlandse gezin blijkt vooral in de steden helemaal niet te bestaan. Daarom is nieuwsgierigheid en eigen onderzoek naar bewonerswensen bij elke opdracht onontbeerlijk.

De intensieve communicatie met de gezinnen heeft de architecten nog meer inzichten opgeleverd. Ze hebben bijvoorbeeld inspirerende verhalen gehoord over de vele manieren waarop mensen bestaande woningen naar eigen hand blijken te kunnen zetten. Als een oom al jaren tijdelijk in de annex van een klein appartement bivakkeert, is zo'n annex in algemene zin misschien op nog veel meer manieren te gebruiken. En als gezinnen hun ruim uitgevallen hal als bibliotheek, speel-, ontvangst- of werkruimte gebruiken, zit daar misschien een goed aanknopingspunt voor nieuwe ontwerpen in. Zo zijn ook de voordelen van kamers-en-suite en binnenwanden met vaste kasten herontdekt. En zijn de meeste balkons om praktische redenen afgekeurd: te klein en te smal om op te zitten of te spelen en hooguit geschikt om de was op te drogen of de dekens uit te kloppen. Zo ook lijkt de open keuken zijn langste tijd te hebben gehad. En ontdekten andere architecten dat Nederlandse portiek- of galerijwoningen nog best gehandhaafd kunnen blijven, met kleinere aanpassingen binnenshuis, op voorwaarde dat de directe woonomgeving veel compenseert.

7

Betrek bewoners als ervaringsdeskundigen bij plannenmakerij

Als de studie één ding aantoont is het dat het loont om huidige en toekomstige bewoners naar hun wensen en ervaringen te vragen. De woningcorporaties, projectontwikkelaars en de gemeente die bij deze studie betrokken waren, zijn wat dat betreft hun tijd vooruit. Zij vinden het al belangrijk dat architecten de ervaringen van gezinnen laten meewegen in hun ontwerpen. 'De tijd dat architecten alles bepaalden is echt voorbij,' vindt Henk Schomaker van Haag Wonen. Nicole Plasschaert van Portaal ziet grote voordelen van het directe contact tussen architecten en bewoners. 'In het verleden hebben zowel architecten als hun opdrachtgevers veel meer vanuit zichzelf geredeneerd.

Door de studie zijn architecten beter naar de eindgebruiker gaan kijken en hebben ze die informatie ook verwerkt in hun ontwerpen.'

Volgens Sander Witte van woningcorporatie Vidomes had het contact dat de architecten tijdens de studie met bewoners hadden, duidelijk effect. 'De architecten gingen meer denken vanuit de problemen en oplossingen van de bewoners dan vanuit het beeld, zoals ze gewend zijn te doen. Ik merkte dat kinderen daardoor een grotere rol in hun gedachten gingen spelen. Ook zag ik hun aandacht langzamerhand verschuiven van de woningplattegrond naar de aansluiting op de omgeving. Bewoners gaven namelijk aan dat ze daar de meeste problemen mee hadden.'

Corporaties en projectontwikkelaars kunnen natuurlijk ook zelf bewonersinformatie verzamelen en benutten. ERA Contour werkt al jaren met zogeheten klantenpanels. Dat heeft veel voordelen, vindt Marius Heijn. 'Je kunt bewoners heel goed betrekken bij het maken van keuzes, bijvoorbeeld over de binnentuinen en wat daar wel en niet mag. Zolang maar duidelijk is dat niet al hun wensen gerealiseerd kunnen worden en dat ze nivellerende keuzes moeten maken. En alleen al dat zoiets ter sprake komt, blijkt weer goed voor het onderlinge begrip.'

8

Pragmatisme is belangrijker dan regelgeving

Voor Peter Visser van Eigen Haard bevestigt de BNA-studie wat hij al wist over gezinnen in kleine appartementen. Het meest interessant vindt hij wat de architecten met die informatie deden. Visser: 'Vooral de oplossingen voor bergruimte, en voor dubbelgebruik van een hal, vallen op. Maar ook andere ingesleten gewoonten worden moeite-loos terzijde geschoven als de bewoners anders wensen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de situering van privéruimtes als slaapkamers ten opzichte van meer publieke ruimten zoals de woonkamer en de hal.'

De deelnemende architecten waren gericht op het vinden van praktische, inventieve oplossingen en niet puur op uiterlijke schoonheid. Dat is een trendbreuk met de architectuur van de rijke jaren, toen architecten vooral op grootse gebaren waren gericht. Architecten die in deze tijd nuttig willen zijn voor gezinnen, staan met hun voeten op de grond. Doordat zij, pragmatisch, vanuit bewonerswensen denken, zijn ze minder gericht op de vigerende regelgeving.

Sterker nog: het blijkt vaak nodig om bestaande gebruiken, voorschriften en regelgeving ter discussie te stellen. 'Vrij' naar alles kijken en bedenken wat er mogelijk is, wat de problemen oplost, levert veel meer op.

De resultaten van de studie hebben al invloed op de praktijk. Bijvoorbeeld in Stadstuin Overtoom, meldt Marius Heijn van ERA Contour. 'Overwogen wordt om tussen de hal en een kleine kamer een schuifwand te maken.' Uiteraard roept dat wel de vraag op hoe zulke extra's verwerkt moeten worden in de puntentellingen die corporaties hanteren bij het bepalen van de huurprijs. Maar dat staat het toepassen ervan niet in de weg.

Flexibele woningplattegronden vragen kennelijk ook flexibeler regelgeving. Dat zo'n nieuwe regelgeving nog wel even kan duren, mag geen excuus zijn om de conclusies van deze studie te negeren. Natalie Neary van ASR Vastgoed is het daarmee eens, en verwacht dat de resultaten van de BNA-studie zeker gaan doorwerken in het project waar zij bij is betrokken: het Norfolkterrein in Scheveningen. 'We gaan extra letten op de gevellengte en de diepte van de appartementen, opdat we elke woning voldoende kamers kunnen geven. We weten dat dit voortkomt uit bewonerswensen, want regelgeving hiervoor bestaat nog niet. En verder besteden we extra aandacht aan een wensenpakket dat veel van oorsprong buitenlandse bewoners naar voren brachten. Zij hebben vaak een voorkeur voor een duidelijke scheiding tussen representatieve en privé ruimten.'

9

Maak collectieve ruimten beheerbaar

Zwakke plekken in veel gezinswoningbouw vormen de overgangsgebieden tussen binnen en buiten. In deze studie bedachten architecten juist voor deze tussengebieden allerlei inventieve vormen van gebruik. De oordelen van de woningcorporaties erover zijn verdeeld. Hoewel het geen onderwerp van de studie was, vraagt het beheer van deze ruimten in de praktijk veel aandacht. Peter Visser van Eigen Haard spreekt uit ervaring: 'Hallen, liften, trappenhuis en extra ruimtes in gebouwen moeten heel zorgvuldig worden afgestemd op de gebruikers. Gebeurt dat niet, dan wordt er misbruik van gemaakt en wordt er veel vernield.'

Marius Heijn van ERA Contour kan zich de bezwaren van Visser wel voorstellen. Hij erkent dat ontwerpers grote collectieve ruimtes vaak

mooi vinden, 'terwijl corporaties vooral willen voorkomen dat daar jongeren gaan rondhangen.' Maar in plaats van dergelijke collectieve tussenruimten af te wijzen, zoekt hij liever naar mogelijkheden om de risico's te beperken. Bijvoorbeeld door minder appartementen een hal te laten delen of door leeftijdsgebonden zonering. 'Je moet voorkomen dat, bijvoorbeeld, een speelplek voor kinderen van 0 tot 4 jaar, verstoord wordt door voetballende kinderen van 5 tot 12 jaar.'

Nicole Plasschaert van Portaal is er van overtuigd dat bewoners een rol in het beheer kunnen spelen. Zij was aangenaam verrast door de vele mogelijkheden die architecten in deze studie schetsten voor de overgang van binnen naar buiten, en ziet het als 'een uitdaging' om te zorgen voor een goed beheer daarvan. 'Inmiddels zijn er genoeg voorbeelden van collectief beheer die wel goed werken.' Maaike Vegter van de gemeente Den Haag kent zo'n voorbeeld: stadstuin Emma's Hof in het Haagse Regentessekwartier. Zij vraagt zich af hoe de gemeente bewoners kan stimuleren om vergelijkbare projecten tot stand te brengen. 'Nu de gemeente moet bezuinigen, kan zij niet meer doen dan zorgen voor een basiskwaliteit van de openbare ruimte en daarnaast bewonersinitiatieven stimuleren.'

10

Bundel krachten en werk ideeën uit

Om de Nederlandse steden echt gezinsvriendelijk te maken, moet er nog veel gebeuren. Goede gezinsappartementen zijn er nog veel te weinig, en veel buurten zijn nog onvoldoende op gezinnen afgestemd. Dat geldt voor gezinnen uit alle inkomenscategorieën, al zijn de gezinnen met de lagere en modale inkomens op dit punt veruit het slechtste af.

Ideeën om hierin verbetering te brengen, zijn volop voorhanden. Dat toont ook deze studie weer aan. Zodra bijvoorbeeld architecten zich werkelijk in de wensen van gezinnen verdiepen, krijgen ze meteen allerlei ideeën om hierop te spelen. Potentiële opdrachtgevers blijken geïnteresseerd te zijn in die ideeën, en hebben er ook belang bij ze in concrete projecten te realiseren. Voor gemeentes geldt hetzelfde: ook voor hen is het van belang dat gezinnen binnen hun grenzen blijven wonen, en dat de juiste woningen voor hen beschikbaar zijn.

Mooi dat alle neuzen dezelfde kant op staan, maar hoe kunnen goede plannen gerealiseerd worden als iedereen moet bezuinigen en geen risico's meer durft te nemen? Dat is de grote vraag die iedereen op dit moment bezighoudt.

De enige oplossing lijkt een goed samenspel tussen alle betrokkenen: architecten, opdrachtgevers, gemeenten en natuurlijk ook de rijks-overheid. En de rol die bewoners hierin kunnen spelen mag niet meer onderschat worden. Deze studie heeft aangetoond dat bewoners veel weten en wensen van hun woning, hun buurt en hun stad. Het is tijd om deze kennis en ervaring op een concrete manier te benutten bij het bouwen en verbouwen van appartementen.

De kracht van elke samenwerking schuilt in een duidelijke taakverdeling. Het begint ermee dat elke partij zijn eigen specialisatie en competentie onderkent, en daar ook echt iets mee kan doen. Bij wijze van samenvatting lopen we nog eens kort alle betreffende partijen langs:

- De **overheid** moet de grote kaders stellen. Dat betekent ook: de regelgeving aanpassen want die staat op dit moment veel oplossingen in de weg. Instrumenten om de woningmarkt open te breken en in beweging te krijgen worden onvoldoende ingezet.
- Ook **gemeentelijke overheden** moeten zich er meer van bewust zijn dat zij nog steeds de koers van de woningbouw kunnen bepalen. Zij immers hebben de regie over de invulling van de openbare ruimte. Ze beoordelen en bepalen de bebouwingsdichtheid, de hoeveelheid speelruimte en groen, en de invulling van verkeersroutes. Ze houden toezicht op de verspreiding en kwaliteit van publieke voorzieningen. Zij bepalen, met andere woorden, de basale voorwaarden voor het leven van gezinnen in de stad.
- De invloed die **woningbouwers** en **architecten** op de huisvesting van gezinnen in de stad kunnen hebben, is in dit boek al uitgebreid belicht. Daar hoeven we nu niet verder op in te gaan. Aan hen is in de eerste plaats de taak om de tien gouden regels die deze studie heeft opgeleverd bij alle partijen onder de aandacht te houden, en daarbij vooral ook niet te vergeten hoe belangrijk de bewoners zijn.

- **Bewoners** zijn in de Nederlandse woningbouw de laatste, maar feitelijk de belangrijkste schakel. Hun invloed mag niet meer worden onderschat. Als gezinnen blij zijn met hun woning en hun buurt, is dat ook voor corporaties en projectontwikkelaars gunstig. Gezinnen die tevreden zijn met hun appartement en hun woonomgeving, voelen zich daar ook meer verantwoordelijk voor. Wanneer een buurt of woongebouw dan extra investeringen vraagt, kunnen bewonersinitiatieven soms uitkomst bieden. Wie twijfelt aan de haalbaarheid, kan bedenken dat gezinnen erg honkvast zijn als ze het ergens naar hun zin hebben. Gezinnen die naar tevredenheid in een stad wonen houden de buurten, de wijken en de voorzieningen in gebruik en levend. Ze zorgen voor sociale controle en brengen afwisseling in de straat. Ze worden graag betrokken bij de zorg voor hun omgeving. Als het perspectief van gezinnen sterker in alle plannenmakerij wordt opgenomen, is dat een zegen voor de stad, want het maakt dat er meer tevreden gezinnen zullen wonen. En een stad die van gezinnen houdt, is goed voor iedereen.

Literatuur

Bachelard, G. (1969).
The Poetics of Space.
Boston: Beacon Press.

Boterman, W.R. (2012).
Residential practices of
middle classes in the field
of parenthood.
Amsterdam: Universiteit van
Amsterdam.

**Boterman, W. and
L. Karsten, S. Musterd
(2010).**
Yuppies settling down?
Patterns and processes
of residential location of
middleclass families in
Amsterdam.
Housing Studies, vol. 25, p. 693-714.

**Bouw, C. en L. Karsten
(2004).**
Stadskinderen.
Verschillende generaties
over de dagelijkse strijd
om de ruimte.
Amsterdam: Aksant.

**Brink, Gabriël van den
(2007).**
Moderniteit als opgave. Een
antwoord aan relativisme
en conservatisme.
Amsterdam: SUN.

Bucx, F. (2011)(red).
Gezinsrapport 2011. Een
portret van het gezinsleven
in Nederland.
Den Haag: Sociaal en Cultureel
Planbureau.

Gemeente Amsterdam (2012).
Amsterdam in cijfers 2011.
Amsterdam: Onderzoek & Statistiek
Gemeente Amsterdam.

Gemeente Den Haag (2011).
Kansenboek gezinnen.
Den Haag: afdeling Wonen
Gemeente Den Haag.

**Hajer, F. en J. Keesom
(2008).**
Tijd voor spelen. Jantje Beton
gaat door.
Amsterdam/Utrecht: Uitgeverij
SWP/Jantje Beton.

Heren 5 architecten (2005).
Thuis. At Home.
Amsterdam: Valiz.

Karsten, L. (2003).
Family gentrifiers:
challenging the city as a
place to simultaneously build
a career and raise children.
Urban Studies, 40 (12), p. 2573-2584.

Karsten, L. (2007).
Stedelijkheid in de luwte.
Stedenbouw & Ruimtelijke
Ordering/SR&O , vol. 88 (3), p.38-41.

**Karsten, L. en E. Bekius,
T. Dijkers (2011).**
Wonen in hoge dichtheid,
ook iets voor gezinnen?
Ruimte & Maatschappij, vol. 3,
no. 2, p. 1-22.

**Karsten, L., Reijndorp, A.,
J. van der Zwaard (2006).**
Smaak voor de stad. Een
studie naar de stedelijke
woonvoorkeur van gezinnen.
Den Haag: Ministerie van VROM
{www.vrom.nl}.

Leupen, B. (2002).
Kader en generieke ruimte.
Rotterdam: Uitgeverij 010.

**Leupen, B. en H. Mooij
(2011).**
Het ontwerpen van
woningen. Een handboek.
Rotterdam: NAI Uitgevers.

**Liesker, B. en J. Atteveld
(2010).**
Het gezin in de stad. Een
studie naar het ideale een-
gezinsappartement (EGA).
Amsterdam: Heren 5 architecten.

Martelaere, P. de (1997).
Thuis. Een plaats om beu te
worden, in: Verrassingen.
Amsterdam: Meulenhoff.

Meester, E. de (2010).
A fine balance. The
residential context and task
division between partners.
Amsterdam: UvA {proefschrift}.

**Meier, S. en A. Reijndorp
(2010).**
Themawijk: wonen
op een verzonnen plek.
Bussum: Toth.

Mulder, B. (2007).
Kinderen en de gebouwde
omgeving. In: Koop, W., B.
Levering en M. de Winter
(red.) (2007) Het kind als
spiegel van de beschaving.
Amsterdam: Uitgeverij SWP.

**Munro, M. & R. Madigan
(1999).**
‘Negotiating Space in
the Family Home’, in: I.
Cieraad (ed.), At Home.
An Anthropology of
Domestic Space.
Syracuse University Press,
p.107-117.

VAC-punt Wonen (2011).
Dat is pas VAC-werk! 65 jaar
advies over woonkwaliteit.
Utrecht: Stichting VAC-punt Wonen.

Wijs-Mulkens, E., de (1999).
Wonen op stand.
Amsterdam: UvA {proefschrift}.

Zukin, S. (2010).
Naked city. The death and life
of authentic urban places.
Oxford: University Press.

Portretten participerende architecten

Saskia Afman
architect

'Het sociale bouwwerk houdt veel gezinnen in de stad. Met beperkingen wordt geleefd. Deze studie is een mooie gelegenheid om, direct inspeland op alledaagse en bijzondere wensen, de kwaliteit van beperkte ruimten zo ver mogelijk op te rekken. De taak van de architect: een mooie werkbare achtergrond van het dagelijks leven creëren.'

Carin ter Beek
BLAUW architecten

'Als oud-topsporter ben ik gewend een doel te stellen en een plan te maken om dit doel te bereiken. Toch waren het niet de resultaten, maar juist de mensen die me inspireerden ervoor te gaan. Dit geldt ook voor mijn werk en voor dit onderzoek, het zijn de mensen die me fascineren en me verder brengen.'

Theo Fambach
architect

Theo Fambach is al 35 jaar werkzaam in zijn eigen architectenbureau te Naarden. Zijn bureau heeft vele bouwprojecten in Nederland, maar ook in België, Frankrijk en Duitsland gerealiseerd. 'Onze architectuur is een balans tussen de elementen van esthetica, structuur en bruikbaarheid. Een complexe leefomgeving is de stad. Het is dan ook een uitdaging om in zo'n stad die ultieme leefomgeving voor grotere groepen (gezinnen) te realiseren.'

Jan Wijnand Groenendaal
WKG Architecten

'Vanaf de 21e eeuw woont de meerderheid van de wereldbevolking in de stad. Ook in Nederland zal deze tendens doorzetten. Omdat we onze steden niet meer willen laten groeien, zal dat tot gevolg hebben dat steeds meer gezinnen in appartementen gaan wonen. Hoogste tijd om als architecten te gaan nadenken over het Alledaagse EengezinsAppartement.'

Nicole Bemer
Bureau LUX architectuur en advies

'Goede woningen ontwerpen is ons streven, maar DE goede woning bestaat niet. Als ervaringsdeskundige met kleine kinderen in de stad zie ik hoe woonwensen veranderen. Ontwerpen met de specifieke bril van het gezin vraagt om het maken van keuzes. Focus op een doelgroep maakt dat je het grotere geheel scherper gaat zien. Beter wonen voor iedereen!'

Jannis Cappon
Roeleveld-Sikkens Architects

'Zelf heb ik veel mooie gezinswoningen voor de markt ontworpen, maar ze pasten mijn eigen gezin nooit. Na ruim drie jaar gezocht te hebben naar een geschikte en passende woning in de stad – voor mijn dochter moest dat een gelijkvloerse eengezinswoning zijn –, hebben we uiteindelijk ons cure+care-appartement zelf ontworpen en gerealiseerd in een bestaande parterre.'

Katja Heid en Beatrice Montesano
KAW architecten en adviseurs

'Wij zijn kinderen van de stad, Beatrice en ik. Allebei opgegroeid in een appartement in een stad, zoals we die hier niet kennen. Voor Beatrice was dit hartje Napels en ik noemde downtown Stuttgart mijn thuis. Dit zijn steden waar intensief gewoond, gewerkt en geleefd wordt in het centrum. In Nederland kennen we de binnenstebuiten stad: hier vind je de appartementencomplexen in hoge dichtheid aan de stadtrand. Die bieden niet de leefruimte die je mag verwachten, maar ook niet de voorzieningen van het stadscentrum. Nu we allebei kinderen hebben, vroegen we ons af hoe het voor ze is om op te groeien in een Nederlandse stad.'

René Hoek
HET architectenbureau

René Hoek is architect en directeur van HET architectenbureau uit Naaldwijk. Hij is getrouwd en vader van drie zonen. 'Mijn hele loopbaan heb ik mij verbaasd over het feit dat de stad in onze moderne tijd minder geschikt is voor gezinnen met kinderen. Het lijkt mij simpelweg geweldig om met je gezin in een stad te kunnen wonen waar voldoende groen aanwezig is en alle voorzieningen binnen handbereik zijn. De stad is, ook voor opgroeiende kinderen, een heel interessante omgeving.'

Naomi Hoogervorst en Jasper Druijven
FREEM open architecture

'We kijken verder dan het gebouw alleen: aan de hand van een helder proces maken we een bruikbaar en duurzaam ontwerp, dat zowel past bij de vraag als binnen de omgeving. De verschillende leden van een gezin spelen een grote rol in, op en om gebouwen. Door de veranderende samenstelling van gezinnen hebben zij enerzijds behoefte aan een flexibele woning, en tegelijkertijd aan een plek waar de gezinsleden een sterke band mee voelen. Aan deze veranderende woonwensen kent FREEM gezinnen een vitale rol toe in het ontwerp(proces).'

Bas Liesker en Jeroen Atteveld
heren 5 architecten

'Heren 5 architecten wil graag de wensen van gezinnen in de stad kennen omdat die kennis leidt tot appartementen van waarde. Mee-werken aan de studie heeft ons geleerd om, gezeten aan de keukentafel van de bewoner, hun wensen te achterhalen. Zo kunnen we het eengezinsappartement op de maatschappelijke agenda zetten.'

Gerard Kruunenberg
Kruunenberg Architecten

'Gezinnen zijn essentieel voor een vitale stad. Laten we buurten en woningen maken die aantrekkelijk zijn voor gezinnen.' Kruunenberg Architecten is een onafhankelijk architectenbureau gevestigd in Amsterdam. Het bureau werkt hoofdzakelijk in opdracht van institutionele opdrachtgevers, maar ook voor gemeenten en particulieren. Het grootste deel van de omzet wordt gerealiseerd in de woningbouw en combinatieprojecten. Het portfolio toont daarnaast ook utilitaire en kleinschalige stedenbouwkundige projecten.

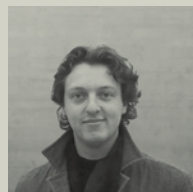
Alcuin Olthof
architect

'Wij zijn bezig met het maken van de volgende stap in onze wooncarrière. Onze eigen woonwensen veranderen: kleiner, meer stedelijk, goed bereikbaar. Een extra kamer moet flexibiliteit geven voor het programma. Daarmee ontstond de binding met het ontwerp en de aanleiding voor het meedoen aan het onderzoek.'

Maarten Otten
Architecten aan de Maas

'Als bureau staan we bekend als "ziekenhuis-bouwers". Wat ons werkelijk fascineert is het alledaags wonen en verblijven van mensen op allerlei momenten van de dag. De stad wordt steeds meer HET speerpunt voor de toekomst. Deze studie biedt een uitgelezen kans om samen met bewoners een goed plan te ontwerpen.'

Xander Vermeulen Winsant
XVW architectuur

'Wonen, het gezin, de stad; het zijn de meest basale noties waar je als architect mee kan werken. Toch zijn we, lijkt het, de afgelopen periode vergeten hoe we daar mee om kunnen gaan. Als hét appartement niet bestaat, hoe ontwerpen we dan een zo intelligent mogelijke basis, van de buurt tot de wc-bril, waarin ieder gezin – letterlijk – de ruimte wordt gegeven om zijn leven zelf in te richten?'

Peter Sas
Peter Sas Architecten

'Als architect en interieurarchitect vind ik het vanzelfsprekend dat een gebouw vooral van binnenuit wordt ontworpen, met de wensen en eisen van gebruikers voor ogen. Het boeit mij dan ook om antwoorden te vinden voor de specifieke vragen die een gezin in de stad stelt.'

Jannie Vinke en Marcel van der Lubbe
ANA architecten

'Ontwerpend en analyserend onderzoek vormt een onlosmakelijk onderdeel van het werkterrein van ANA architecten. Het onderzoek naar het gezinsappartement in de stad sluit daar perfect bij aan. De inzet op specifieke woonkwaliteiten en een krachtige verbinding tussen woning en (collectieve) buitenruimte spelen een belangrijke rol in de woongebouwen van het bureau.'

Register

Afman, Saskia 57,107,127,182
Almere 14
Amsterdam 12, 16, 19, 60, 116, 119, 156, 159
ASR 9, 172, 176
Atteveld, Jeroen 52-54, 124, 129-131, 183, 184
Bachelard, G. 113, 181
Beek, Carin ter 108, 109, 126, 182
Bemer, Nicole 104, 128, 132, 147, 182
Berghoef 150
BIG 165
BNA 6, 60, 132, 178, 191
Boterman, W. 22, 181
Bouw, C. 13, 183
Brink, Gabriël van den 111, 181
Bucx, F. 181
Cambridge 150
Cappon, Jannis 106, 184
Dam, Cees 151
Den Haag 8, 60, 175, 179
Delft 42
Diener en Diener 152
Druijven, Jasper 122, 123, 142-144, 184
Duijker, J. 60
Eigen Haard 8, 175, 176
ERA Contour 8, 172, 175, 176
Eyck, Aldo van 141
Fambach, Theo 102, 103, 125, 182
Gemeente Amsterdam 181
Gemeente Den Haag 8, 117, 175, 177, 181
Groenendaal, Jan Wijnand 183
HaagWonen 9, 174
Haarlem 113
Hajer, F. 181
Hamburg 174
Heid, Katja 36-41, 84-91, 183
Heren 5 architecten 6, 60, 181, 184
Hermans, Jasper 164
Hertzberger, Herman 167, 168
Heijn, Marius 8, 172, 175, 176
Hoek, René 183
Hoogervorst, Naomi 122, 123, 142-144, 187
Höweler & Yoon 150, 153, 155, 160,162, 166, 167
Jacobs, Jane 115
Karsten, L. 13, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 112, 181
Keesom, J. 181
Kollhoff 159
Kopenhagen 158, 174
Kruunenberg, Gerard 102, 103, 125, 184
Leupen, B. 152, 181
Leupen, J. 152
Liesker, Bas 183, 184
Londen 112, 183, 185
Lubbe, Marcel van der 185
Madigan, R. 181
Malmö 174
Martelaere, P. de 117, 181
Meester, E. de 21, 181
Meier, S. 23, 181
Michel, H. 59

Montesano, Beatrice 36-41, 84-91, 183
Mulder. B. 181
Munro, M. 181
Musterd, S. 181
Neary, Natalie 9, 174, 176
Neutelings en Riedijk 156, 157
New York 61, 63, 62, 150
Nio, Ivan 14, 111
Nijmegen 61
Olthof, Alcuin 184
Otten, Maarten 55, 56, 185
Parijs 61, 112
Plasschaert, Nicole 9, 176, 177
Portaal 8, 174, 177
Reichart, Rolf 164
Reijndorp, A. 23, 181
Riken Yamamoto & Field Shop 154
Rotterdam 61
Rijswijk 9
Sas, Peter 104, 128, 147, 185
Scheveningen 9, 151
Schomaker, Henk 9, 174
Sennett, Richard 115
Tijen, W. van 150
Utrecht 8
VAC 17, 183
Vegter, Maaïke 8, 15, 177
Vermeulen Winsant, Xander 185
Vidomes 9, 175
Vinke, Jannie 105, 145, 146, 185
Visser, Peter 8, 175, 176
Warners, F. A. 150
Wiebenga, J. G. 60
Witte, Sander 9, 171, 175
Woud, Auke van der 61
Wijs-Mulkens, E. de 22, 181
Zeinstra & Van Gelderen 157
Zukin, S. 21, 181
Zwaard, J. van der 15, 181

Colofon

Tekst

Jolanda Keesom

EssaysLia Karsten, Bernard en
Jante Leupen, Han Michel,
Ivan Nio**Toelichtingen****ontwerpoplossingen**

Deelnemende architecten

RedactieJeroen Atteveld, Hilde de
Haan, Jutta Hinterleitner,
Jolanda Keesom, Carla Roos**Klankbord en begeleiding**

Peter Defesche, Bas Liesker

Fotografie gezinsportretten

Leonard Fäustle

Vormgeving

Thonik, Amsterdam

Drukwerk

Imago Printing, Amsterdam

Uitgever

BNA Onderzoek

ISBN

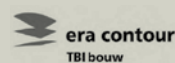
978-94-6190-301-3

Bij het samenstellen van deze publicatie is getracht alle rechthebbenden van beeldmateriaal te achterhalen. Rechthebbenden die desondanks niet zijn genoemd, worden verzocht contact op te nemen met de BNA.

© BNA 2013

**Deze studie is opgezet en
uitgevoerd met inhoudelijke
en financiële steun van**

Eigen Haard (Peter Visser),
ERA Contour (Marius Heijn),
Portaal (Nicole Plasschaert
en Marlies Veldman), ASR
Vastgoedontwikkeling
(Nathalie Neary), Haag
Wonen (Henk Schomaker),
Vidomes (Sander Witte) en
Gemeente Den Haag
(Maaïke Vegter).

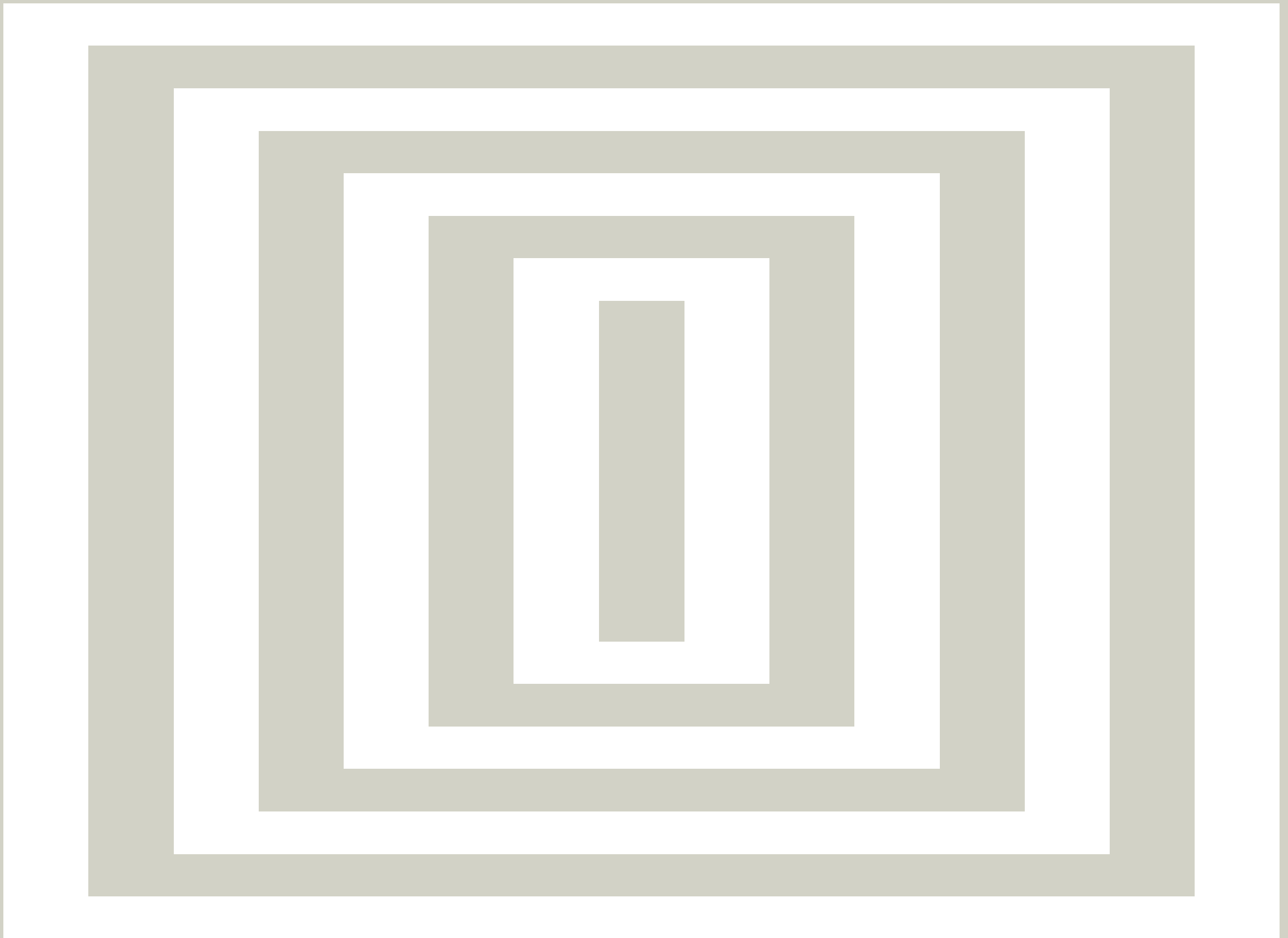
**Deze uitgave is mede
mogelijk gemaakt door
de donateurs van het BNA
Onderzoeksfonds**

Over BNA Onderzoek

BNA Onderzoek is een laboratorium voor slimme ruimtelijke ideeën. We brengen architecten, onderzoekers, marktpartijen en overheden samen om na te denken over maatschappelijke vraagstukken. Niet alleen de vraagstukken die nu spelen – zoals demografische krimp, verstedelijking en duurzaamheid. We proberen ook te ontdekken waar in de toekomst de slimme, creatieve en verbindende blik van de architect kan helpen maatschappelijke problemen op te lossen. BNA Onderzoek biedt architectenbureaus de kans om in multidisciplinaire teams hun kennis te verbreiden en nieuwe ontwerpopgaven te ontdekken.

BNA Onderzoek

Postbus 19606
1000 GP Amsterdam
T 020 555 36 66
F 020 555 36 99
bna-onderzoek@bna.nl
www.bna-onderzoek.nl

Nestelen in de stad

Appartementen voor gezinnen

Steeds meer gezinnen willen in de grote steden wonen, maar die steden zijn daar niet op voorbereid. De architecten van heren 5 en de afdeling Onderzoek van de Bond van Nederlandse Architecten initieerden daarom samen een studie naar de kansen voor gezinsappartementen in de stad. Architecten van zestien bureaus bezochten stedelijke gezinnen en inventariseerden hun wensen en hun eigen creatieve oplossingen. Vervolgens bedachten zij hoe bestaande woningen en nieuwbouw geschikter voor hen te maken zijn.

Het resultaat is een waaier van kleine en grote ingrepen die het nestelen van gezinnen in de stad kunnen bevorderen. Van toverkasten tot tuinveranda's. Door de combinatie van deze ontwerp oplossingen met essays van deskundigen en 'gouden tips' is dit boek een rijke inspiratiebron voor iedereen die betrokken is bij het bewoonbaar houden van de stad: architecten, gemeenten, opdrachtgevers en bewoners.